

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192574

UNIVERSAL
LIBRARY

दिनकर द. पाटील

कोंवळीं किरणें

[लघुकथा]



करवीर प्रांतिक
साहित्य संमेलनदिन

२० जुलै १९४१]

[किंमत १। रु.

प्रकाशक :-

दा. ना. मोघे, बी. ए.
स्कूल व कॉलेज बुकस्टॉल,
कोल्हापूर.

मुद्रक :-

कृ. इ. सहस्रबुद्धे,
श्रीज्ञानेश्वर प्रेस,
कोल्हापूर.

- मुखपृष्ठ-परिचय, पान १२३ पहा.
- सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन.

अनुक्रम—

क्षितिजावर	४
अपुरी गोष्ट	९
घराबाहेर	१८
देह आणि मन	३२
दुसरें प्रेम	४१
दिवाळीची भेट	५१
भाऊबीजेची ओवाळणी	५८
उद्धार	६८
मुखस्वप्न	७३
कोकिळा	८३
पुढारी	९२
लमाचा अपघात	९८
आहुति	१०७
सप्रेम भेट	११३
मुखपृष्ठ (रसग्रहण)	१२३

क्षितिजावर

मीलनाची आतुरता अन्तरीं कितीहि असली, तरी रमणाच्या वाटेवर अभिसारकेचीं पावलं मंदावतातच ! परंतु, या संकोचानंच तिच्या प्रीतीची ओळख वल्लभाला पटते, नाहीं कां ? माझी दृढ श्रद्धा आहे, त्याच अकृत्रिम प्रेमानं रसिक माझ्या या पदक्षेपाचं स्वागत करतील.

*

*

*

मला कल्पनाहि नव्हती, माझ्या आयुष्यांत हा दिवस उगवेल. परंतु, प्रेमाप्रमाणं साहित्यसेवेतहि मनुष्य योगायोगामुळें पडतो, हेंच खरं ! मला आठवतं, लाडका विद्यार्थी म्हणून गुरुवर्य विनायकराव कर्नाटकी यांच्याबरोबर 'आंधळ्याची शाळा' या नाटकाच्या दौऱ्यावर मी होतो. त्या नाट्यकृतींत भावनांची इतकी सूक्ष्म चिकित्सा झाली आहे, कीं सामान्य प्रेक्षकांस तें अवगत

नाहीं. अर्थात् त्यांच्या रंजनासाठी मुळांत नसलेली पदं त्यांत भरावीं लागलीं; आणि 'टला ट रीला री' या न्यायानं मी कवि बनलों. विनायकांनी त्याची थोडी प्रशंसा केली मात्र—कुन्हाड हातीं पडतांच बॅरिंग्टन बागेंतील वृक्षांवर ती चालवीत सुटला ना ? साहित्याच्या उद्यानांत पदलालित्य करण्याचा मोह मलाहि अनावर झाला आणि माझे मामा रावसा. व्ही. टी. पाटील यांच्या कौतुकाची पाखर लाभतांना तर लेखक होण्याचा इष्ट मला सोडता आला नाहीं.

*

*

*

साहित्याचा अंतिम हेतु—

पण बालकाला जीवनाचा हेतु कधीं कळला आहे काय ? तरी येवढं खरं, माझ्यासारखा नवतरुण साहित्याचं परिशीलन वास्तवा-पलीकडील अद्भुतता अनुभवण्यासाठीं क्वचितच करीत असतो. जीवनाचं विशाल दर्शनच त्याला इतकं अपरिचित असतं, कीं त्याला तहान लागते ती पल्लेदार दृष्टीच्या कक्षेंतील जीवन जगण्याची—जीवनांत उत्कटता आणि उदात्तता आणण्याची ! प्रस्तुतच्या कथा लिहितांना दृष्टिआडच्या सृष्टिची मनोश्रुता शब्दांत सांठवण्याची कल्पनाहि माझ्या मनांत नव्हती. मात्र तळमळ होती ती एकच—जीवन जगूं पाहाणाऱ्यांची स्मृति शक्य तों ताजी राखण्याची !

साहजीकच, मेघमालेआड लपून खट्याळपणें हंसणाऱ्या विद्यु-ल्लतेच्या हास्यानं उन्मत्त होऊन पिसारा फुलवणाऱ्या मयूराची माझी भूमिका आहे; सकाळ होतांच नेमानं 'उठा, उठा' म्हणणाऱ्या कुक्कुटाची नाहीं. नाहीं तरी, कलेचा निर्भेळ आनंद हा-

कोंबळी किरणें

सुद्धां जीवनाचाच एक बिनमोल अंश नाही काय ? हें दृष्टिआड करणाऱ्यांस मी स्पष्ट सांगतो, कीं गुलाबपुष्पांचा गुलकंद करण्यापेक्षां तीं बल्लभेच्या विपुल केशभारांत खोंवणंच मला अधिक आवडतं !

* * *

शेवटीं, आभार मानणं औपचारिक वाटलं तरी अगत्याचं आहे; कारण माझे लेखक—मित्र वि. वा. पत्की आणि द. ना. देशपांडे यांच्या आग्रहामुळेच हा संग्रह प्रसिद्ध होत आहे; तर सी. गो. सरदेसाई यांच्या हौसेमुळे तो वाचनीय झाला आहे. तसंच, नवयुग पब्लिशर्सचे कला—दिग्दर्शक श्री. वाटेगांवकर यांचाहि निर्देश करण्यांत मला आनंद वाटतो. त्यांचं ऋण तर मी हौसेनंच पत्करलं आहे. अर्थात् स्कूल अँड कॉलेज बुकस्टॉलचे मालक दा. ना. मोघे यांच्या धाडसी सहकार्यामुळेच हें सारं घडत आहे आणि श्रीज्ञानेश्वर प्रेसचे मालक श्री. कृ. ह. 'सहस्रबुद्धे' यांच्या तत्परतेमुळे पूर्णता पावत आहे याची कृतज्ञ जाणीव मला चिरंतन राहिल.

शारदा मंडळ, कोल्हापूर }
१८ जून १९४१

—दिनकर द. पाटील

माझ्या
हृन्मंदिरांतील नंदादीप
आका आणि मामा
यांना भक्तिपूर्वक

अपुरी गोष्ट

टक् टक् टक् टक्...

खोलीच्या दाराच्या तावदानावर नखाग्रं वाजलीं, कीं मी मागं वळून पहावं, आणि अपेक्षित स्त्रीची रेखिव छाया दारावर पडलेली मला दिसावी, हा माझा अनुभव अगदीं रोजचा ! याला माझं उत्तरहि ठरलेलं असे,

“ ये ना, दार उघड. ”

आणि उगीचच पुढं केलेलं दार हलकेंच उघडून, बनू मग आपले ओले हात पदरानं पुशीत आंत येई ! या वेळीं जेवण उरकून झोंपण्यासाठीं ती आपल्या खोलींत जात असायची; पण नवीं-जुनीं साप्ताहिकं चाळीत अकारण माझ्या खोलींत रमायची तिला खोडच जडली होती अलीकडे. आणि तिच्या या संवयीमुळे

कोंवळीं किरणें

माझी भरपूर करमणूक होत असल्यामुळे, तिच्या इतकीच तिची खोडहि मला प्यार वाटूं लागली होती. नाही तरी एखादी व्यक्ति आपल्याला आवडूं लागली, कीं तिच्या गुणांपेक्षां दुर्गुणच आपल्याला जास्त कौतुकास्पद वाटत नाहीत कां? व्यवस्थित बसलेले माझे केंस विस्कटण्याची खोड तिला इतकी अनिवार अशी जडली आहे, कीं कधीं कधीं मला तो तिचा एक दुर्गुणच वाटतो. पण कां कोण जाणे, जेव्हां जेव्हां ती माझे केस बोटाच्या टिचकीनं उगीचच विस्कटते, तेव्हांच ती मला फार फार आवडते.

आणि तीहि आंत येतांच चकार शब्द न काढतां, इतस्ततः पसरलेलीं साप्ताहिकं चाळून, कॅटवरची चादर उलटीसुलटी करून एखादं दैनिक आहे कां तें पाहते; आणि मग खुर्चीच्या पाठीशीं रेलून, नकळत माझ्या केंसाशीं खेळत हंसते,

“ रागवा, तुम्हांला हें आवडत नाही ना? मग रागवा ना माझ्यावर ! ”

आणि यावर माझं रागावणं तर राहतं बाजूलाच; पण तिच्या या अल्लड स्वभावाचं कौतुक करीत हळू हळू मी झोपीं जातो.

पण आज मी जरा निराळ्याच कामांत होतो. नित्याप्रमाणं दार वाजताच तिला मी बोलावलं, ती आली, आणि सारीं साप्ताहिकं चाळून तिनं माझा भांग मोडला, हें सारं खरं; पण यांपैकीं एकाचं हि मला अवधान नव्हतं ! टेबलाजवळ बसून माझ्या कांहीं पत्रांचे रफ् नमुने व माझ्या बहिणीचीं कांहीं पत्रं यांचं केलेलं टांचण वाचण्यांत मीं रंगून गेलों होतो ! आपल्याकडे माझं लक्ष नाही, याचा तिला राग आला असावा; कारण तीं पत्रं हिसक्यानं माझ्या हातून घेऊन, कॅटवर बसत ती उद्गारली,

“ काय वाचताहात येवढं ? ”

“ एक सुन्दर गोष्ट आहे ती ! ”

“ कुणाची ? तुमची ? ”

“ अंऽहं ! ”

“ मग— ? ”

“ आम्हां दोघांची ! ”

“ इद्दश, कांहीं तरीच ! ”

आणि असं म्हणून अकारण मान वेळून, सस्मित मुखानं ती वाचू लागली,

“ उमेश,

... बन्नू नांवाच्या एका शेजारच्या मुलीशीं तुझी ओळख झाल्याचं रसभरित वर्णन वाचून मला प्रथम चमत्कारिकच वाटलं ! पण लगेच पटलं कीं हा दोष आपल्या संस्कृतीचाच आहे. कारण, बहीणभावांना परस्परांच्या प्रेमकहाण्या ऐकूनहि ठाऊक असूं नयेत हीच आपल्या घरची शिकवण नाहीं कां ? पण, मित्राशीं ज्या गोष्टींची आपण मनमोकळेपणानं चर्चा करतो, त्याचा नामोच्चारहि घरीं करतां कामा नये, ही रूढी मला घातक वाटते. कारण रक्ताच्या नात्यापेक्षांहि चहापाण्याचे मित्र यामुळें अधिक जिव्हाळ्याचे वाटतात. नाहीं तूंच सांग, आमच्या हिंदु कुटुंबाला जिथं जेवणासाठींच चार मंडळी जमतात अशा खाणावळीचं स्वरूप प्राप्त झालं आहे, याचं कारण दुसरं काय ?

तुझं पत्र वाचून खरोखरीच मला भारी आनंद झाला. जुन्या माणसांना आमचीं पत्रं चमत्कारिक वाटतील. वाटूं देत बापडीं ! पण अशीं हृदयाचीं दालनं निःशंकपणें खुलीं करण्यांतच कुटुम्ब-

कोंवळीं किरणें

संस्थेची सर्वांगीण उन्नति आहे, अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे.

अशाच पत्रांची वाट पाहणारी

तुझी,
ताई. ”

* * *

“ ताई,

...मागच्या पत्रांत मीं तुला लिहिलं होतं नईं कां, शेजारची बनू माझी मैत्रीण झाली म्हणून ? खरंच भारी गोड आहे ग ती ! एकदां कां ती बोलूं लागली, कीं अगदीं वेडं होऊन बघत बसावंसं वाटतं तिच्याकडे. बोलतांना मधें मधें ‘ ऐका ना गडे ’ म्हणण्याची भारी गोड अन् लाडकी खोड आहे तिला. पण जरा कां तिच्याकडे चुकून दुर्लक्ष्य झालं तर मग कांहीं विचारूंच नकोस ! ‘ मी नाहीं जा ’ म्हणून एकदां कां तिच्या गालींच्या कळ्या फुगल्या कीं त्या फुलवतां फुलवतां नाकीं नव येतात माझ्या !

प्रथम प्रथम माझ्या खोलींत यायला किती भ्यायची ती ! पण परवां झाली अशीच गंमत—मी ‘चित्रा’ नेहमीं वाचतो ना ? अर्थातच तिच्या वडिलांनाहि तिचं व्यसन जडलं माझ्यामुळें. दर सोमवारीं स्वारी हजर,

“ काय म्हणते चित्रा ? ”

पण परवां ते होते आजारी. तेव्हां ‘चित्रा’ मागायला ते आले नाहींत. कॉलेजहून आल्यावर चहा करतांना मला वाटलं, कीं द्यावी नेऊन ‘चित्रा’ ! पण स्टोव्ह विझवायच्या वेळींच बनू हजर,

“ चित्रा मागितलीय ! ”

चहा गाळीत मी हंसलो,

“ कुणी ? ”

पदराशीं खेळत तीहि हंसली,

“ ठाऊक नाही वाटत ? ”

“ हो, आहे ठाऊक ! बनू नई कां आपलं नांव ? ”

“ इश, मीं नव्हे ! आवांनीं— ”

“ मग न्या कीं— ”

“ घाना तुम्हींच; मी नाही येत आंत ! ”

“ मग जा—मिळणार नाही. ”

“ पहा हं. सांगेन आवांना. ”

“ पण त्यांनीं कारण विचारलं तर ? ”

किती गोंधळली ती यावर ! मी हंसलो,

“ तर म्हणावं, त्यांनीं चहाला आंत बोलावलं पण मी गेलं नाही,

आणि म्हणून त्यांनीं दिली नाही—कळलं ? ”

अर्थात्, ‘ चित्रा ’ बरोबर चहाहि घेऊन ती गेली हें निराळं सांगणं नकोच !.....

तुझा,
उमेश. ”

* * *

“ ताई,

तुझं कालचं पत्र वाचलं अन् स्वतःशींच म्हणालो,

“ आईचं हृदय वेडं रे वेडं ! ”

आतां खाणावळीत जेवायला लागतं म्हणून आईला काळजी वाटणं साहजिक आहे. पण तुला म्हणूनच सांगतो, अगदी घरच्या

कोंवळीं किरणें

सारखा आहे मी इथं ! सणादिवशीं घांस घेतांना तुम्हां सर्वांना माझी आठवण होते आणि मला कां ती होत नाही ? पण म्हणून परकेपणा कसा तो वाटतच नाही मुळीं ! तूं रागवशील, कीं खाणावळींतलं अन्न मला घरच्याइतकंच रुचकर लागूं लागलं म्हणून. पण आहे तें सारं निराळंच ! कालचीच गंमत सांगतो—

आज सुट्टी आहे ना ? अर्थातच, काल जेवण होतांच रात्री खाणावळीचे मालक म्हणाले,

“ अहो उमेश, उद्यां फीस्टला यायलाच पाहिजे बरं कां ? ”

पण, सुपारी तोंडांत टाकीत मी हंसलो,

“ Sorry ! ”

तुलाहि आश्चर्य वाटेल, कीं नेमकी फीस्टच मी कशी चुकवतो ? पण खरं सांगूं, प्रत्येक सणाला बनू म्हणते,

“ आज जेवलं पाहिजे बरं कां इथंच ? ”

“ पण उद्यां फीस्ट आहे आमची. ”

“ हो, पण इथलं तिथं नाही. ”

“ काय ? ”

“ मी वाढणार आहे सर्वांना. ”

आणि लजारक्त मुखांतून बाहेर पडणाऱ्या या बिनतोड उत्तराला काय प्रत्युत्तर द्यावं, हेंच मला कळत नाही. पण माझी ही संकोचावस्था तिला कळत नाही असं नाही. आसपास कोणी नाही असं पाहून, माझ्या केसांच्या झुपक्याशीं खेळत ती हळूंच हंसते,

“ आईनंच सांगितलंय मला— ”

“ काय ? ”

आणि असं म्हणून मी हंसतांच ती स्मितहास्यानंच त्याचं
उत्तर देते.....

तुझा
उमेश. ”

* * *

“ उमेश,

...तुझं पत्र वाचतांना मला वाटलं, की प्रो. फडक्यांच्या एकाद्या
गोष्टीचं हस्तलिखित तर मी वाचीत नाहीं ना ! पण बरोबर आहे,
प्रेमाच्या स्फूर्तीनं काय होणार नाहीं ?

पण सांभाळ हं ! आजच्या प्रेमकथा वाचल्या की प्रेमाचा
प्रवाह आडवळणांनीं वहावा, किंवा पूर्तीच्या सागराला मिळण्या-
आधींच तो निराशेच्या वाळवंटांत अदृश्य व्हावा हा सिद्धांत जणू
गृहीत धरूनच त्या लिहिल्या जातात असा समज होतो वाचकाचा.
किंवा कोण जाणे, हा जगाचा कटु अनुभवहि असेल कदाचित् !

काहीं असो, तुझा अनुभव याला अपवाद ठरेल असा भरंवसा
वाटतो. कारण, कालच आईनं विषय काढला तेव्हां अण्णा म्हणाले,
“ तो काय म्हणेल तें खरं ! !.. ”

तुझी,
ताई ”

* * *

“ ताई,

तिकडे बरंच मोठं वादळ माजलं असेल म्हणून मी एका
गोष्टीचा तुला उल्लेखहि केला नाहीं. वाटत होतं, की तुझ्याकडूनच
त्याची खबर येईल. पण अजुनी काहींच न कळल्यामुळें मला
समाधान वाटतं, की अण्णांचा राग पार ओसरला असावा म्हणून !

कोंवळीं किरणें

तुला ठाऊकच आहे, परवां अण्णा इकडे आले होते तें ! कां कळलं कां ? त्यांनीं सांगितलेल्या एका मुलीशीं लग्न करण्याचं मी नाकारलं ना, तेव्हां त्याचा सोक्षमोक्ष लावण्यासाठीं ते आले होते.

बराच वादविवाद झाला आमचा इथं !

आजपर्यंत आशाधारक म्हणून नांवाजलेला मी बापाशीं इतका वाद करतो, याचं त्यांना विलक्षण आश्चर्य वाटलं; आणि तशांतच रोषाचा दीर्घ निःश्वास सोडून त्यांनीं सभोवतीं पाहिलं, तेव्हां तर पुनः त्यांना कमालीचं नवल वाटलं !

माझी खोली पाहून ते थक्कच झाले. ती विद्यार्थ्यांची नसावी असंच त्यांना वाटलं ! कारण, एका टेबलावर व्यवस्थित मांडलेलीं तीं पुस्तकं, जवळच दुसऱ्यावरील ती ताज्या फुलांची फुलदाणी आणि एकाच आकाराच्या चौकटीचीं भिंतीवरील विविध स्त्रीपुरुषांचीं छायाचित्रं पाहून ते सर्दच झाले. विडक्यादारांना गुलाबी पडदे हेलकावत असून, त्यांतून गॅलरींतले नटनटींचे फोटो दिसत होते. एका छोट्या टेबलावर विणलेला शुभ्र रुमाल टाकला असून, कोपऱ्यांत कागदी फुलं मोठ्या कुशलतेनं रचलीं होती. कां कोण जाणे, त्यांनीं मला गंभीर स्वरांतच म्हटलं,

“ कुणाची रे ही कलाकृति ? ”

आणि याच वेळीं चहाचे दोन पेले घेऊन बनू मंद पावलं टाकीत आंत आली.

अण्णांना आपल्या प्रश्नाचं उत्तर मिळालं असावं. कारण, ती निघून गेली तरी ते कांहींच बोलले नाहींत.

मात्र चहा घेतांना माझ्या मनांत सारखे विचार घोळत होते. ही सारी कलाकृति बनूचीच नव्हती कां ? या सान्या कला ती केव्हां आणि कुठं शिकली हें मला ठाऊक नाहीं. पण त्यांचा विनियोग तिनं

माझी खोली शृंगारण्यांत करावा ही केवढी माझी थोरवी ! शिवाय, कुणी न सांगतां आण्णा येतांच चहा आणण्यांत तिनं माझ्या माणसाविषयीं केवढी आपुलकी दाखवली होती. गोष्टी साध्याच असतात, पण त्याच माणसाची पारख करतात ! म्हणजे, हळूहळू बनू माझ्याशीं एकजीव होऊं पाहते आहे, हेंच नाहीं कां स्पष्ट होत यानं ?

ताई, आण्णांना नक्की काय वाटलं तें मला कळलंच नाहीं—पण त्यांना दिलेल्या नकारांत प्रेमाच्या हांकेला ओ देण्याची माणुसकी मी दाखवीत आहे, येवढं तरी निदान तूं म्हणशील ?

तुझा,
उमेश ”

इतकं वाचून होतांच तिनं सस्मित माझ्याकडे पाहिलं. मात्र खोडकर डोळ्यांत थोडासा गंभीरपणा दिसत होता. तो घालवण्यासाठीं मी हंसलो,

“ कशी आहे गोष्ट ? ”

“ पण अपुरीच आहे कीं ! ”

“ हो, पण पुरी करणार ना तूं ? ”

“ चला ! ”

असं म्हणून हंसतच हातांतले कागद तिनं माझ्या अंगावर फेंकले ! आणि—मी—

पण गोष्ट लांबत चालली. शिवाय, आजच्या अश्लीलतेच्या वादांत भर घालण्याचा मोह आतां आंवरलाच पाहिजे. कारण, त्या वेडा-चारांत मला भाग घ्यायचा नाहीं. सोंवळा म्हणून नव्हे—तर—चोरीपेक्षां चोरीची कबूलीच शिक्षेला कारणीभूत होते, होय ना ?

घराबाहेर

ठणऽऽ !

घड्याळाचा एकच ठोका पडला. सुशिलाबाईंनी दचकून घड्याळाकडे पाहिलं. त्या प्रशस्त खोलीला मंदसा प्रकाश पुरवणाऱ्या विजेच्या दिव्याखालीच कर्तव्य बजावल्याच्या समाधानांत घड्याळ 'टक् टक्' करित होतं. मात्र सुशिलाबाईंचं असमाधान यानं भडकून आलं. पलंगावरल्या उबदार लहट उशीत तोंड लपवून त्या रडू लागल्या. काय होणार कांहींच कळेना त्यांना. दिङ्मूढावस्थेत कर्तव्याची दिशाहि त्यांना सांपडेना.

आपल्या पतिराजांना कामाच्या ऐन धांदलीत जेवणाचीहि शुद्धि नसते, हा त्यांचा अनुभव कांहीं नवीन नव्हता. अशा वेळीं बहुदां बाजाराप्रमाणं खच्चून भरलेला दिवाणखाना मोकळा झाला, कीं

अंग चोरून सुशिलाबाई नानासाहेबांपाशी जात; आणि टेबल-वरील कागदांच्या ढिगाऱ्यांतून नानांनी लक्ष काढून, नाकावरील चष्मा पुसण्यासाठी खुर्चीच्या पाठीशी क्षणभर अंग टेकलं, की मगच त्या मोठ्या घिटाईनं पुढं होत; आणि अगदी हलक्या आवाजांत म्हणत,

“ एकलं कां ? म्हटलं, भाताच्या गारगोठ्या झाल्या सगळ्या.”

पुत्राबद्दलचा वात्सल्याविष्कारहि अगदी ठरलेला होता त्यांचा. जिन्यांतून दोन तीनदां हांक मारूनहि दीनार खाली आला नाही, म्हणजे त्या आपणहून वरती जात; आणि पलंगावर पडून मऊ मऊ उशीच्या कोपऱ्याशी अकारण चाळा करणाऱ्या आपल्या लाडक्या दीनारच्या सुगंधी केशकलापांत डाव्या हाताची बोटं रुतवून त्या म्हणायच्याच,

“ काहीं होतंय कां तुला ? मग अलिकडे जेवणावरचं लक्ष कां उडालंय तुझं ? ”

साहजीकच, सुशिलाबाईंना किती किती वाटलं, जाऊन पिता-पुत्रांना जेवणाची दखल द्यावी; भूक नसेल तर आग्रहानं निदान दहीभात तरी चारावा. पण मायेचं हें उधाण वाहू देण्याचं धैर्य त्यांना काहीं केल्या होईना. मांजराच्या पावलांनी अनेकदां त्या दिवाणखाण्याच्या दारापर्यंत गेल्या असतील; पण हातांतल्या मासिकाच्या ताज्या अंकाचीं पानं नाना इतक्या त्वेषानं उलटीत होते, कीं त्यांची ती असहाय्य फडफड म्हणजे आपल्या हृदयाची धडधडच वाटली त्यांना ! कागदाचीं पानं फाडल्याप्रमाणं नाना भेटेल त्या माणसाची दुर्दशा करतील, ही एकच भीति त्यांना हतबल करित होती.

कोंवळीं किरणें

तर, दीनारच्या खोलींत जाण्याच्या नुसत्या कल्पनेच त्यांच्या मातृहृदयाचं पाणीपाणी होई ! नेहमीं त्याची खोली कशी झुंबराच्या झगझगीत प्रकाशांत प्रफुल्ल दिसायची; आणि खिडक्यांच्या उंची पडद्यांमधून बाहेर पडणाऱ्या शांता हुबळीकरच्या सुकोमल स्वर-शलाका कर्णरंध्रांतून हृदयाला भिडायच्याच—

“ मज फिरफिरुनीऽऽ छळिशी कांऽऽऽ ? ”

पण आज मात्र त्या खोलींत जणुं विश्वांतला भयाण अंधःकार कोंद-टला होता. आणि त्यांतूनहि दीनारच्या हृदयाचा छळ सुशिलाबाईंना स्पष्ट दिसत होता. हजारदां त्या नकळत दारापर्यंत गेल्या असतील; पण लगेच त्या व्याकुळ अंतःकरणानं परत फिरत. दार उघडतांच पोराची “ आई ” अशी केंविलवाणी हांक कार्नी आली, किंवा पोटच्या गोळ्याची गळलेली मान आधारासाठीं आपल्या स्कंधावर विसांवली, तर मुलाचं सांत्वन आपण कोणत्या शब्दानं करणार, हेंच त्यांना उमजत नव्हतं.

तिळतिळ तुटणारं अंतःकरण लपवून ठेवण्याची पाळी आली, कीं माणसाला होणाऱ्या वेदना असह्य असतात. पण त्यापेक्षांहि आपले पतिपुत्र उपाशी पोटींच रात्रभर एकटे तळमळणार, या कल्पनेचं दुःख सुशिलाबाईंना तीव्रतम वाटलं. ठोका पडतांच त्यांनीं घड्याळाकडे पाहिलं, तें याच व्याकुळतेनं ! त्यांना भडभडून आलं. नेत्रांवाटे त्यांच्या भावना खळखळूं लागल्या.

याच वेळीं नेमकी खिडकीचं दार उघडून वाऱ्याची एक थंड गार झळुक आंत आली. पण तिनं त्यांचा हृदयदाह शांत करण्या-ऐवजीं, दूध उतूं गेल्याची दुर्गंधी मात्र सान्या खोलीभर पसरवली.

*

*

*

किती तरी वेळ सुशिलाबाई याच विमनस्क अवस्थेत होत्या. शेवटीं शेवटीं कुठं जखमांनीं माणसाला मूर्छा यावी, तशी झोपेची छाया त्यांच्या मुखावर तरळू लागली. पण जखम जिव्हारीं झोबली कीं भणभर बेशुद्धीहि नाहींशी झाल्याप्रमाणं अनेकदां त्यांची झोप-मोड होई; आणि ज्या दुःसह स्वप्नभंगानं त्या जाग्या होत तो प्रसंग जागतेपणींहि त्यांना पडद्यावरील चित्रांप्रमाणं क्रमवार दिसूं लागे.

त्याचं असं झालं होतं. जेवणाच्या खोलींत सुशिलाबाई ताटांची तयारी करीत होत्या. त्याच वेळीं नाना, बुटांचा खाडू खडू असा तालबद्ध आवाज काढीत, कपडे करूनच, जेवायला आले. येरवीं त्यांच्या अशा येण्याचं सुशिलाबाईंना भयच वाटलं असतं. पण गडबडींत असूनहि नाना आज खुर्षीत दिसले. अगदीं हंसतमुखानं हातांतलं पत्र ते वाचीत होते. हें पाहून सुशिलाबाईंना जितकं नवल, तितकाच आनंदहि वाटला. त्या घिटाईनं कांहीं तरी विनोद करणार; पण त्याआधींच हातांतलं पत्र पॅटच्या खिशांत कोंबीत नाना म्हणाले,

“दीनार जेवला कां ग ?”

सुशिलाबाईंनीं हंसतच विचारलं,

“कां, आजच बरं मुलाची माया वाटली ?”

“माया कांहीं नाहीं; पण तुझी दया वाटली खरी !”

“म्हणजे ?”

जेवणाच्या टेबलापाशीं खुर्ची ओढीत नाना हंसले,

“अगऽ, तुला सून हवी होती ना ?”

आपण स्वप्नांत तर नाहीं ना, असा विभ्रम सुशिलाबाईंना झाला. तो दूर करण्यासाठींच जणुं कथा आपणहून दीनारला घेऊन आल्या.

कोंवळीं किरणें

त्या अवधीत स्वैपाक्यानं तीन ताटं पांढऱ्याशुभ्र रुमालानं आछाद-
लेल्या टेबलावर व्यवस्थित मांडलीं होतीं.

सर्वांनीं एकत्र जेवण्याचा प्रसंग मोठ्या आनंदाचा असतो, याची प्रतीति दीनारला होती. पण मुकेपणानं सूचित होणारं सुख आज आपल्या प्रथमच वांट्यास येत आहे, असं त्याला वाटलं. मातेच्या कौतुकगर्भ कटाक्षांनीं तर तो विरघळून गेला. आणि म्हणूनच, टेबलाच्या मध्यभागीं टेवलेल्या फुलदाणींतील ताज्या सुमनगुच्छाशीं त्याचा अकारण चाळा सुरू झाला. जेव्हां नोकरानं त्याच्या कांचेच्या प्याल्यांत पाणी ओतलं, तेव्हांची ती शांतताभंग करणारी खळखळ ऐकून त्याला खरंच किती हलकं हलकं वाटलं. आणि दीर्घ निःश्वास सोडल्यानंतर कुठं त्याच्या लक्षांत आलं, कीं अवघी खोली कशी खमंग मासाहारी पदार्थांच्या दर्पानं अगदीं दरवळून गेली आहे. मुलाची ही गोंधळलेली अवस्था पाहून, प्रसन्न चित्तानं नानांनीं विषयारंभ केला,

“ पुण्याचे डॉ. मोहिते माहीत आहेत कां तुला ? ”

“ परवां इथं आले होते तेच ना ? ”

“ हो, विसरलोंच कीं ! मला वाटतं, त्यांची मुलगी यंदाच मॅट्रिक पास झालीय, नाही ? ”

हा प्रश्न ऐकून दीनार केवढ्यांदां चमकला ! वर्षाकाठीं फीसाठीं नोटांची पुढकीं मोजतांना प्रोफेसरांचीहि चौकशी न करणारे नाना ‘ पूना फेम ’ पोरीची स्वतःच्या पोराशीं चर्चा करतात, याचा अर्थ काय ? मुलाचा हा गोंधळ मुशिलाबाईंच्या ध्यानीं आला. गरम रस्याच्या वाटींतील अंडें चमच्यानं मुलाच्या ताटांत काढून देत त्या हंसल्या,

“ सांग ना—”

आणि तेव्हां कुठं दीनारच्या सारं ध्यानांत आलं. तो एकदम लाजला अन् गंभीर झाला.

पण हा गंभीरपणा नानांना तितकासा रुचला नाही. कारण, आपल्या भाषणानं मुलगा फार तर नुसता लाजेल अशीच त्यांची कल्पना—आणि इच्छा पण होती. ती विफल होतांच त्यांच्या मुद्रेवरचा मोकळेपणा क्षणांत अदृश्य झालेला सुशिलाबाईंच्या चटकन् लक्षांत आला. मुलाच्या अवनत मुखावर दृष्टि रोंखून नाना बोलूं लागले,

“ हें बघ, उद्यां तूं बी. ए. होणार. तेव्हां आतां इळंइळं तूं रांकेला लागावंस हें बरं नाही कां ? तुला हें सवडीनंच बोलण्याचा माझा विचार होता. पण आतांच मला मोहित्यांचं पत्र आलंय. आपल्या इंदूबद्दल त्यांनीं—”

पुढील शब्द मुलाच्या चाणाक्षपणावर विसंबून नानांनीं सोडून दिले. त्यावर विनयपूर्ण असं संदिग्ध उत्तर देण्याचाच दीनारचा मानस होता. परंतु, मुलीची वाच्यता झाल्यावर मुलानं हि असंदिग्ध राहाणं त्याला उचित वाटलं, तो म्हणाला,

“ तुमच्या इच्छेप्रमाणं वागतांना खरंच नाना, मला मोठी धन्यता वाटली असती—”

“ म्हणजे ! ”

नानांच्या या उद्गाराची, कां कुणास ठाऊक, सुशिलाबाईंना भीति वाटली. त्यांचं अंग शहारलं ! तोंडावरचं हास्य लोपून लाचारता तिथं दिसूं लागली. दीनारच्या हें ध्यानीं आलं. पण तरीहि तो शांतपणें म्हणाला,

कोंवळीं किरणें

“ क्षमा करा, माझ्या प्रेमाबद्दल आपण अज्ञानी आहात ! ”

तेव्हां नकळत प्रश्नार्थक भाव नानांच्या मुखावर उमटला; आणि अनेक विकारांच्या विविध छाया तेथें क्रमवार पसरूं लागल्या. तिकडे दुर्लक्ष्य करून दीनारनं म्हटलं,

“ कुसुमशीं लग्न करण्याचा माझा संकल्प आहे. ”

आणि स्फोटक द्रव्यांनीं पेट घेतल्याप्रमाणं नाना उद्गारले,

“ कोण, कुसुम ? ”

मौनानंच त्याला दीनारनं होकार सुचवला.

“ इथं नेहमीं येते ती ? ” नानांचा आवाज चढला होता. हातांतला घांस ताटांत झाडून ते उद्गारले, “ माझी सून होण्याला ती अपात्र आहे. ”

“ कां ? ”

“ असल्या छप्पन्न पोरी मी विकत घेईन ! ”

दीनार स्तंभितच झाला. थोडा वेळ जाऊं देऊन तो उत्तरला,

“ सून बापानं विकत घ्यायची नसते; मुलानं जिंकायची असते ती ! ”

“ होय ना ? ” बंदुकीच्या गोळीप्रमाणं नानांचा शब्दन् शब्द खणखणत होता, “ मग दरिद्री पोर जिंकण्यांत कसला आलायु पराक्रम ? असेल हिंमत तर श्रीमंताची पोरगी घरून दाखव. ”

नानांचं हें आन्धान ऐकून दीनारपेक्षां सुशिलाबाईंच भेदरून गेल्या. मुलाचं उत्तर ऐकण्यासाठीं त्यांचे प्राण कर्णरंध्रांत जमा झाले. आणि भयप्रद मेघगर्जनेनंतर शीतल वारितुषार देहाला सुखद वाटावेत, तसे मुलानं शांतपणें उच्चारलेले शब्द त्यांच्या कानीं आले—

“ प्रेमाची दौलत रुपयआण्यांनीं मोजायची नसते. हृदयाचं माप त्यांसाठीं दिलंय देवानं ! ”

“दीनार—!”

तापल्या तेलंतात जलबिंदु सांडल्याची ही कडकड होती. दांतओठ खात नाना चरफडले,

“हृदय ! बाजारांत चमड्याला किंमत येते; हृदयाला नाही.”

“पण बाजार मांडण्याआधीं शील सोडावं लागतं, नाना.”

“म्हणून कांहीं जगाचा बाजार कुणाला चुकला नाही. आणि बाजारांत भाव बघतात; शील पाहात नाहीत कुणी.”

“पण चमडीच्या चोंचल्यासाठीं हृदयाचा लिलांव बोलायला माझी तयारी नाही.”

“तुला तो बोलावा लागेल.” नानांना निर्घाराचा मार्गच सोयीचा वाटला. ते म्हणाले, “तुला स्पष्ट बजावतो दीनार, माझा शब्द गुंतला आहे, त्याला इलाज नाही.”

“पण शब्दापेक्षां शपथेची किंमत—”

“चूप !”

नानांना दीनारचं ऐकायचंच नव्हतं. ते त्याला अडवून म्हणाले, “कसली आलीय शपथ ? बोहल्यावरसुद्धां लग्न मोडतात.”

पण त्या लग्नाविषयींची चीड अव्यक्त ठेवणं दीनारलाहि अशक्य झालं. क्षणभर आपलं पितापुत्राचं नातं विसरून तो उद्गारला,

“पैसाप्रतिष्ठेसाठीं आईबापांनीं जमवलेलीं असतात तीं लग्न ! पण प्रेमासाठीं अधीर झालेले जीव तोडणं एका मृत्यूखेरीज इतर कुणालाच शक्य नाही.”

मुलाचा हा निर्धार ऐकून मात्र नाना देहभान विसरले. ताडकन त्याचं थोबाड रंगवून ते कडाडले,

“प्रेम—! बसून खायला मिळालं कीं निजून प्रेम सुचतं ! पण मला माहीत आहे, पोटाची आग भडकली कीं प्रेमाची चित

कोंबळीं किरणें

आपोआप धडधडते. आणि तेंच मी पाहीन. फिरून ऐक दीनार, माझं अन्न खाणाऱ्यांनं माझी आज्ञा पाळलीच पाहिजे. ”

बापाचे हे उद्गार ऐकून मात्र दीनार हतबल झाला. प्रेम-निष्ठेच्या बांधाआड लपलेले वात्सल्याचे प्रवाह त्याचे उफाळून आले. हुंदका न आंवरून त्याच्या मुखावाटे शब्द फुटले,

“ नका नाना, झाल्या उपकाराची वाच्यता करूं नका. चिरडून मारण्यासाठीं कां बाप मुलावर उपकाराचीं ओझीं रचतो ? ”

पण हें ऐकायला नाना तेथें हजर नव्हतेच. टेबलावर मस्तक टाकलं तेव्हां बुटांच्या खाड् खाड् आवाजाबरोबर निर्वाणीचे शब्दच काय ते त्याच्या कानीं आदळले,

“ उद्यां सकाळच्या आंत मला माझं उत्तर मिळालं पाहिजे. ”

पण त्यापेक्षांहि आईचा हुंदका ऐकूनच आपला दुःखावेग आंवरण्याचा संयम दीनारला राखता आला नाहीं.

* * *

हाच तो प्रसंग कीं, ज्यानं तीन जिवांच्या तीन दिशा झाल्या; पण बापलेकापेक्षां सुशिलाबाईंची अवस्था यानं अधिक केविलवाणी झाली. आंधळं प्रेम कारणान्याचेच हृदयक्लेश मरणप्राय असतात. त्यांना सारखं वाटूं लागलं, कीं कुडींतून आपला प्राण तात्काळ निघून जाईल तर किती बरं होईल. पण मरणापेक्षांहि जगण्याचे क्लेश अधिक असतात याची अनुभूति घेण्यासाठींच जणुं त्यांचा प्राण देहांत तळमळत होता.

या असहाय्य धडपडीनं किती तरी वेळानं त्यांना जोराची ग्लानी आली. पण ‘सुशील’ या हांकेनं त्या पुनः भानावर आल्याच.

नाना त्यांच्या शेजारी उभे होते. क्षणभर त्यांचा विश्वासच बसेना. अवघ्या विश्वांतली दयार्द्रता त्यांच्या डोळ्यांत डबडबली होती. तसा कटु अनुभवाचा कणखरपणाहि त्यांच्या चेहऱ्यावर होता. आणि मानवी दौर्बल्याची शिथिलता तर त्यांच्या मांसललेत उतरली होती. पण पायाळु माणसाला पाषाणांतहि पाणी दिसतं; स्त्रीदयालाच पुरुषाच्या कठोरतेतील मार्दवाचा थांग लागतो की काय कुणास ठाऊक !

पतीला पाहातांच पदर सांवरून सुशिलाबाई उठून बसल्या. तेव्हां त्यांचे दोन्ही स्कंध आपल्या हातांनी घट्ट धरून नाना गंहिवरले,

“ झोप आली नाही अजून ? ”

“ येईल आतां. ”

सुशिलाबाईंचं लक्ष नव्हतं. नाही तर त्यांच्या या उत्तराबरोबर विषादाची सांद्र छाया नानांच्या सांवळ्या मुखावरहि पसरलेली त्यांना स्पष्ट दिसली असती. कारण, आपण रागांत असलो की सर्वांनाच आपला दरारा वाटतो, याचा येरवी त्यांना कितीहि अभिमान वाटत असला, तरी त्याची झळ घरीं पत्नीलाहि लगावी, याचं त्यांना कधीं कधीं विलक्षण दुःख वाटे. दरारा परक्यासाठीं असतो. घरच्या माणसांनाहि त्याची बाधा व्हावी यांत आपुलकी काय उरली ?

वस्तुतः, त्या आपुलकीच्या भरंवशानंच पोरानं आपला प्रेमाविष्कार केला नव्हता कां ? आंतड्याच्या आंघळेपणानं आईनं तर त्याला आपली मुक्ती संमति दिलीहि होती. पण प्रश्न पडला कुळाच्या प्रतिष्ठेचा ! कुळाच्या वैभवाच्या नौबती झडण्याची संधि चाळून

कोंवळी किरणें

येत असतां, पोरानं प्रेमाची टिमकी वाजवण्याचा हट्ट धरावा, हा वेडाचार आंधळ्या डोळ्यांनीं कां पाह्यचा ?

आणि म्हणूनच, कर्तव्य बजावतांना सारी माया नाना हृदयाच्या खोल गाभान्यांत कुठं तरी दाबून ठेवीत. पण एकांतीं ती प्रकट झाल्यावांचून मात्र राहात नसे. सुशिलाबाईंच्या शेजारीं वसत ते म्हणाले,

“ खरं सांग, भीति वाटली तुला माझी ? ”

जमिनीवर पसरलेल्या जाजमावर पायाच्या आंगठ्यानं रेघोट्या मारीत सुशिलाबाईंनीं फक्त नकारार्थीं मान हालवली.

पत्नीचा हा औपचार नानांच्या परिचयाचा होता. सुशिलाबाईंचा तळहात आपल्या दोन्हीं तळहातीं घट्ट धरून नाना गर्हिवरले,

“ मग सांग ना, मला तूं जेवायला कां बोलवलं नाहीस ? ”

आणि सुशिलाबाईंच्या डोळ्यांनीं घरबंद सोडला. आपला तळहात सोडवून घेण्याचा त्या प्रयत्न करूं लागल्या. तेव्हां तर तो अधिकच घट्ट दाबून नानांनीं म्हटलं,

“ थांब, आज मला जेवायचंच नाही. दीनार कुठं जेवला आहे ? ”

सुशिलाबाईंच्या डोळ्यांवाटे घळघळा अश्रू वाहूं लागले. ते त्यांच्याच पदरानं टिपीत नाना बोलूं लागले,

“ तुला वाटतं, मी नुसता ताड्ताड् बोलतच असतो. प्रेमाचा पाझर माझ्या काळजाला नाही. पण सुशील, दिवसादिवसांनीं वाढणारा माझा दीनार ! माझ्या आशेची एकुलती एक तांत आहे ती ! तो चुकत असल्याच्या कल्पनेनं मी ती छेडीत असलों, तरी ती तुटेपर्यंत ताणीन असं कां वाटतं तुला ? मला कां तो नको आहे !

सांग सुशील, उभ्या आयुष्यांत अनुभवास आलेले क्लेश मी कुणासाठी सहन केले ? आणि मरणप्राय मानखंडना साहूनहि मी कुणासाठी जगतो आहे ? विश्वाच्या अफाट माळरानावर पोटचा गोळा पोरका पडून नये, म्हणूनच ना ? त्याची आजची सुखस्वप्नं मी चुरडून टाकीत आहे. पण त्याचा मला आनंद कां वाटतो ? तूंच सांग, जगाच्या बाजारांत तो उद्यां कवडीमोलाचा ठरला तर त्याचं दुःख तुला मला सहन तरी करवेल कां ? ”

नानांना अधिक बोलवेना. दीर्घ उसासा सोडून ते स्तब्ध झाले, तों आपला ऊर पत्नीच्या अश्रूंनीं भिजून गेल्याचं त्यांना आढळून आलं. तो क्षण त्यांना अमर वाटला.

* * *

ते दोन प्रेमी जीव निद्रावश कधी झाले कुणास ठाऊक ! पण त्यांना जाग आली ती नेहमीपेक्षां किती तरी लवकर आणि अगदीं अनपेक्षित रीतीनं ! कारण—

खोलीच्या दारावर सारखी जोराची थाप होत होती. नानांनीं जागं होऊन पाहिलं, खिडकींतून नेहमीं निरभ्र दिसणारं आकाश कसं दगाळून आलं होतं. त्रस्तपणानंच नानांनीं दार उघडलं, तेव्हां दार बडवणारा घरचा नोकर घाबऱ्या घाबऱ्या म्हणाला,

“ सा-सा-साब, दादासाब खो-खोलीत न्हाइती ! ”

“ काय ! ”

आणि वेड्यासारखं घाबतच नाना जिना चढून माडीवर गेले. सुशिलाबाईहि पाठोपाठ घाबल्या. दार उघडंच पडलं होतं. आणि समोरच पलंगावर चादर विस्कटलेली होती. सुशिलाबाईंनीं केवढ्या अधीरतेनं ती बाजूस सारून पाहिलं. दीनार झोपला

कोंवळी किरणें

नव्हता. दीनार खोलीत नव्हता. टेबलावरचा त्याचा फोटो पाहतांच मात्र, देहांतून प्राण निघून गेल्यासारखं वाटलं त्या उभयतांना !

नाहीं म्हणायला, उशीवरच एक पाकीट पडलेलं होतं. मायेचा सारा वर्षाव करण्यासाठीं जणुं नानांनीं तें हातीं घेतलं. सुशिलाबाई प्राण नेत्रांत आणून पतीचे भाव न्याहाळूं लागल्या. आणि पतीचा चेहरा पडला मात्र—

“ कुठं गेला माझा दीनार ? ” म्हणून त्या मटकन् कॉटवर बसल्या. त्यांच्या हातीं तें पत्र देत नानांनीं खुर्चीत अंग टाकलं. आर्तें स्वरानं ते अर्धवट स्वतःशींच म्हणाले,

“ पोरानं बापाला ओळखलं नाही, सुशील ! ”

सुशिलाबाई तें पत्र वाचूं लागल्या. दीनारनं लिहिलं होतं—

“ तीर्थरूप नानांचे सेवेशीं,

मी कुठं तरी दूर दूर जात आहे, कीं जिथं प्रतिष्ठेला प्रामाणिकपणाची किंमत द्यावी लागणार नाही; निदान बापाची प्रतिष्ठा वारसाहक्कानं मुलाला मिळणार नाही. कारण, थोरांच्या पोटीं जन्माला येणं येवढीच ज्यांची कर्तबगारी, अशांना मोठेपणाची ओळखहि बहुदां नसते. उलट मोठेपणाच्या खोऱ्या कल्पनांनीं माणुसकीच्या मार्गावर नसतीं विभ्रं मात्र ते निर्माण करतात.

येवढं एक पातक तरी निदान माझ्या हातून घडूं नये, म्हणून मी घराबाहेर जात आहे. असं करतांना आईच्या भोळ्या जिवाची हत्या मी करीत आहे, येवढंच एक दुःख मला हतबल करतं. पण विचारांतीं वाटतं, माणसांपेक्षां तत्त्वं मोठीं असतात. रक्तामांसाचा चिखल सांडल्याखेरीज

राज्यक्रांति नाही; मग श्रद्धेचा बळी दिल्याखेरीज विचार-
क्रांति तरी कुठली ?

घराबाहेर मी कोणत्या मोलानं जगेन कुणास ठाऊक !
कदाचित् माझं पोट मला मारावंहि लागेल. पण मन मारून
देह जगवण्यापेक्षां, देह मारून मन जगवणं मला मानाचं
वाटतं.

क्षमा करा, पण एक कठोर सत्य मी नव्यानंच शिकलो
आहे. आपुलकी असते तोंपर्यंतच अन्न हें अमृत असतं.
परकेपणा उत्पन्न झाला, कीं विष होतं त्याचं. आणि अन्नाचं
हालाहल मोठं चमत्कारिक आहे. अन्नानं देह जगतो, पण
मन मरतं; आणि म्हणूनच बापाचा घांसहि प्रसंगी मुलाला
मारक होतो. तेव्हां जिवंत राह्यचं असेल तर बालपणीं हट्टानं
खाछेला दूधभातदेखील प्रसंगीं मुलानं ओकून टाकावला
तयार झालं पाहिजे. कारण, विषसुद्धां पचवता येतं; पण तें
परक्याचं-घरचं नाही. पुतनामावशीच्याच स्तनावरचा
विषलेप कृष्णानं पचवला. पण नाना, यशोदेची किंवा
देवकीचीच स्तन्यसुधा विषसंकुल झाली असती तर- ?”

सुशिलाबाईंना पुढं वाचवेना. शक्य नाही तें, अशा आवि-
र्भावानंच जणुं त्यांनीं मान झाडली. अभूंचा पूर त्यांच्या नेत्रांतून
सांठूं लागला. मुलानं त्राग्यानं लिहिलेला मजकूर त्यांना अभुजलानं
साफ धुऊन काढायचा होता कीं काय कुणास ठाऊक ?

देह आणि मन

—एरव्हीं मनुष्य सुखदुःखांच्या साधनांचा जेव्हां विचार करतो तेव्हां खरंच तो किती बारीकसारिक गोष्टीहि लक्षांत घेतो; पण लग्नासारख्या जीवनांतील परिवर्तनक्षणीं मात्र तो जितका अविचार करतो तितका इतर वेळीं क्वचितच करीत असेल ! राह्यला तिसरा मजला, झोपायला गुढगाभर गादी, किंवा हिंडाफिरायला एकादी मोटार असली, कीं मुलीच्या मनांत येतं, सुख सुख म्हणतात तें बाहून दुसरं असं काय असणार ? मुलालाहि वाटतं, कीं मुलगी दिसायला देखणी आहे ना ? बस्स झालं तर—नारायणाच्या लक्ष्मींत तरौ अधिक असं काय आहे याहून ?

अशाच कांहींशा कल्पना करून एकत्र आल्यावर, खरं पाहतां, तिसरा मजला चढतांना शारदेली केवढी अधीरता आणि आनंद

वाटायला हवा होता. पण वस्तुस्थिति मात्र अगदीच वेगळी होती. आनंदाऐवजी हृदयांत भीतीचं काहूर माजलं होतं; गात्रं कशी गळल्यासारखी वाटत होती; आणि वघस्तंभाकडे खेंचल्या जाणाऱ्या बळीप्रमाणं असहाय्यपणें ती मंद मंद पावलांनी चालली होती. पतीच्या खोलीचं दार उघडतांना पहिल्या दिवशीं तिचं शरीर कसं बहरलेल्या वेलीप्रमाणं रोमांचांनीं पुलकित झालं होतं; पण आज मात्र तिचा हात दारावरच थबकला. दाराआड कोणतं भयाण दृश्य विघात्यानं आपल्याकरतां रंगवून ठेवलं असेल, याचीच एक कल्पना तिच्या अंतःचक्षूसमोर नाचून तिला भेडसावीत होती.

कारण, नऊ साडेनऊ झाले तरीहि सारंग जेवायला खाली आला नाही, तेव्हांच तिच्या काळजांत कसं घस्स झालं ! वरती जाऊन वेळींच त्याला जेवणाची जाणीव करून द्यावी असं तिला हजारदां वाटलं; पण तिथं जमलेल्या त्याच्या मित्रांच्या सातमजली हास्यानं तिचा विरस कसा क्षणाक्षणाला वाढत होता. शेवटीं जेव्हां रामा गडयानं मालकाच्या आशेनुसार त्रिनदिव्याचीसुद्धां सायकल घेऊन धूम ठोकली तेव्हां तर तिची खात्रीच झाली—

खरं पाहतां, असले प्रसंग तिला वारंवार पाहावे लागत होते. आणि नित्याच्या या अंतस्तापानं तिचं मन केव्हांच जळून गेलं होतं. अर्थात् आजचा हा प्रसंग म्हणजे राखेला जाळण्यासारखाच होता—

पण जड वस्तु जरी राख झाल्यानंतर पुनः फुलत नसल्या तरी माणसाचं मन मात्र भारी विचित्र आहे. आशेच्या जलानं मनाची राखसुद्धां अंकुरून येते. शारदेलाहि याचा अनुभव नुकतांचं येऊं लागला होता. कारण—

कोंवळी किरणें

दोनतीन दिवसांपूर्वीचीच गोष्ट ! डॉक्टरनीं उपचार करून डोक्याला मलमपट्या बांधल्या तेव्हां कुठं शारदा शुद्धीवर आली होती. डोळे उघडतांच डॉक्टरनीं तिला कांहींस विचारलं; पण त्याला उत्तर देण्याआधींच तिनं म्हटलं होतं,

“ ते कुठं आहेत ? ”

सारंग उशाशींच उभा होता. तिनं पाहिलं, त्याचाहि चेहरा दुःखीकष्टी दिसत होता. आणि याचं केवढं समाधान वाटलं होतं तिला ! आपल्या दुःखानं आपला पति कष्टी व्हावा, याचा कोणत्या स्त्रीला अभिमान वाटणार नाही ? याच आनंदातिशयानं क्षणभर आपल्या जखमा विसरून ती डॉक्टरना म्हणाली,

“ काय म्हटलंत ? ”

तिची हाताची नाडी पाहात डॉक्टर म्हणाले,

“ नाही—आपण जेव्हां जिन्यावरून पडला तेव्हां तुम्हांला भोंवळ वगैरे आल्यासारखं वाटलं होतं कां ? ”

तिला डॉक्टरच्या या प्रश्नाचा अर्थच कळेना. आपण जिन्यावरून पडलों ? तिनं प्रश्नार्थक नजरेनं पतीकडे पाहिलं. तो म्हणाला,

“ सांग ना—”

मूर्तिमंत असहाय्यता त्याच्या मुखावर प्रगटली होती. निकाल ऐकणाऱ्या खुनी इसमाप्रमाणं त्याचा चेहरा काळवंडला होता. हें पाहून शारदेलाला काय वाटलं कोण जाणे ! डोळे टिपून ती म्हणाली,

“ नाही—पायरी चुकून पडलें मी ! ”

आणि असं म्हणून तिनं पुनः पतीकडे पाहिलं. सारंग आवंढा मोठ्या प्रयासानं आंवरतांना तिला दिसला. डॉक्टरनीं औषध लिहून दिलं. जातां जातां ते म्हणाले,

“ कांहीं घाबरूं नका. दोन दिवसांत बरं वाटेल यांना. ”

डॉक्टर निघून गेले मात्र ! सारंग दुःखावेग न आंवरतां उद्गारला,

“ क्षमा कर शारदे—”

“ कसली— ? ”

“ तुझ्या पातिभक्तीला पात्र नाही मी. ”

“ असं बोलूं नये वेड्यासारखं—” त्याचा हात आपल्या दोन्ही हातांत धरून ती म्हणाली, “ त्यापेक्षां—”

“ काय— ? ”

“ एक वचन द्याल ? ”

“ हो—बोल—”

“ माझी शपथ— ? ”

“ शपथ, बोल ना— ! ”

“ पुनः शिवणार नाही ना कधी ? ”

सारंगनं क्षणाचाहि विलंब न लावता शपथ दिली. कारण दारूच्या नशेत आपल्या हातून केवढं क्रौर्य घडलं होतं, याची त्याला पूर्ण शुद्धि होती; आणि निरपराध जीवाला छळणारं त्याचं मन त्याला डांचत होतं.

हीच एकमेव आशा शारदेच्या हृदयांत अंकुरत होती.

पण व्यसनी माणसाचा पश्चात्ताप क्षणिक असतो हें तिला अनुभवानं कळायचं होतं. कारण, वरील प्रसंगानंतर दुसऱ्या कीं तिसऱ्याच दिवशीं ती रात्रीं एकाएकीं जागी झाली, ती पतीच्या पांघरुण घालण्यानं नव्हे, मायेनं अकारण थोपटण्यानं नव्हे किंवा चहाटळपणें कानांत किररं करण्यानंहि नव्हे; तर अतृप्त राहून अपरात्रीं घरीं परतणाऱ्या पतीच्या दुर्गंधी चुंबनानं !

त्या क्षणींच तिला वाटलं, तडक आपण घराबाहेर पडावं. पण घराच्या तिसऱ्या मजल्यावर ती गुदगाभर गादींत पार बुजली होती.

कोंवळीं किरणें

श्रीमंतींत वाढलेल्या तिच्या देहांतील मन पंगू बनलं होतं. घारीच्या पंखांतील पिलानं प्राणांतिक चित्कार करावा त्याप्रमाणं पतीच्या बाहुपाशांत ती उद्गारली,

“ विसरलांत माझी शपथ ? ”

या प्रसंगाच्या स्मृतीनं तिच्या डोळ्यांत अश्रू तरारले. पण रडून कुठं नशीब टळतं कां? मनाचा हिऱ्या करून तिनं दार उघडलं मात्र—

सारंग गादीवर अस्ताव्यस्त पडल्ल होता; त्याचे डोळे तारवटले होते; केंस अस्ताव्यस्त होऊन, एखादी गुळणी झाल्यानं असेल, त्याच्या सदऱ्याचा उरोभाग भिजून, त्याला असह्य दुर्गंधी येत होती.

शारदेनं मोठ्या प्रयासानं हुंदका आंवरला आणि त्याच क्षणीं तिचं पत्नीत्व संपलं कीं काय कोण जाणे. एकाद्या निर्ढावलेल्या नोकराप्रमाणं ती पुढं झाली. तिनं अंधरूण सांवरलं आणि त्याचा सदरा साफ करीत विचारलं,

“ पुनः घेतलीत ? ”

“ हो—वेणार. ”

त्यानं तिचा हात झिडकारून दिला आणि उशाजवळची मोकळी वाटली हातीं घेऊन तो बरळूं लागला,

“ आणि उद्यांपासून तूं सुद्धां घेतली पाहिजेस. माझी-पतीची-तुझ्या देवाची आशा आहे. ये जवळ-आतांच पाजतों तुला—”

शारदेला वाटलं, याहून पत्नीपदाची विटंबना ती कोणती? याला कारण? पतीनं आपले मित्र सोडले तर? ती म्हणाली—

“ उद्यांपासून इथं पाय ठेवूं देणार नाहीं मी आपल्या मित्रांना—”

“ तूं कोण बोलणार त्यांना? ते माझे मित्र आहेत— ”

“ मित्र ! नव्हे शत्रू ! ”

सारंगला या वचनांचा मनस्वी संताप आला. तो चवताळून उचक्या आंवरित म्हणाला—

“ मित्रांना एक शब्द बोल—”

“ मी कशाला बोलूं ? नोकरालाच सांगतें—”

“ त्यांनीं काय केलंय ग ऽ तुझं ? म्हणे—नोकराला सांगतें. अहा रे पतिव्रता ! नोकर म्हणजे नवरा वाटला काय तुला ? ”

*

*

*

आतां शारदेनं तिथं राहण्यांत अर्थ नव्हता. लडिवाळपणें अंगाशीं बिलगणाऱ्या मुलाला त्रस्त मातेनं श्रीमुखांत भडकवावी तशीच कांहींशीं अवस्था तिची झाली. तरीहि मुलाचे भरले डोळे पाहून आईला गहिवर येतो. पण तसं व्हायला सारंग शुद्धीवर होता कुठं ? आणि याचंच शारदेला अधिक दुःख झालं.

ती खालीं आली. पतीचं ताट पार निवून भाताच्या गारगोट्या झाल्या होत्या. आणि हेंच त्या दुबळ्या पतिव्रतेचं नित्याचं पक्कान्न होतं.

कसेबसे चार घांस खाऊन शारदेनं हात धुतले, खरकटीं काटलीं, आणि भांड्यांची आवराआवर ती करूं लागली, तोंच रोज सकाळीं भांडीं घासायला येणारी भैना तिला सोप्याचं दार उघडून आंत येतांना दिसली. अशा अवेळीं भैनेला पाहून तिला जरा नवलच वाटलं. ती म्हणाली—

“ यावेळीं बरं आलीस भैने ? ”

“ उद्यांपासनं मी भांड्याला येनार न्हाई. ”

शारदेला कमालीचं आश्चर्य वाटलं. रोज न चुकतां येणारी भैनाच कां बोलते आहे हें ? तिंनं विचारलं,

कोंवळीं किरणें

“ कां ग ? ”

आणि हा प्रश्न विचारतांना आपल्या मोलकरणी दिवसागणिक बदलतात, याचा विचार तिला बीभत्स वाटला. आपल्या नवऱ्याच्या नादानपणामुळे तर ही जात नसेल, असाही विचार तिच्या संशयी आणि स्त्रीस्वभावसुलभ मत्सरी मनांत आला. पण भैनेनंच याचं निरसन केलं,

“ मी लगीन करतुया— ”

आणि असं म्हणून भैना लाजली.

भैना विवाहित होती हें शारदेला माहीत होतं. अर्थात् भैनेच हें उत्तर आणि लाजणं पाहून शारदेला हंसूं आलं, तरी त्यांत आश्चर्यच अधिक प्रतिबिंबित झालं होतं. शारदेनं विचारलं,

“ लग्न झालंय ना तुझं ? ”

“ याक झालंय जी. ”

“ मग— ? ”

“ दुसरं लगीन करतुया म्यां. ”

“ म्हणजे— ”

“ काडीमोड दिली म्यां नवऱ्याला. आतां पाट लावतुया मी दुसरा. ”

पुरुष ‘ दाढी करतो ’ म्हणून सांगतो, तितक्याच सुलभपणें ‘ मी लग्न करतें, ’ म्हणून सांगणारी भैना शारदेला जितकी अपरिचित तितकीच भयंकर वाटली. तरीहि ती शांतपणें म्हणाली,

“ कां ग— ? ”

हा प्रश्न मात्र भैनेला जरा गंभीर वाटला असावा; कारण, थोडा वेळ शांत राहून ती बोलूं लागली, “ कालपत्र म्यां तुमाऱ्नी माझा

नवरा लई चांगला हाय म्हून बोललें. पन तें सारं अक्षी खोटं हुतं. कारन, उद्यांची आस कुनाला सुटलीया व्हय ? याच आशेनं दारुख्या नवऱ्याचंबी म्यां कौतुक केलं. पण यानंच तो लई भकला जनुं. कदी कदी घेतों म्हनत नेमानं क्षिगूं लागला. परवां तर बाई-लाच कुटल्या एका विऊन आला. तवा मातुर माजं डोक्सं फिरलं. व्हय—जिवापरास काय नवरा अधिक हाय ? ”

या प्रश्नाचं उत्तर हिंदु स्त्रीला अगदीं पाठच असतं ! शारदा म्हणाली,

“ तो एक चुकला. पण म्हणून त्याला सांवरायचं—समजायचं—कां— ? ”

“ सांवरासमजायला काय तो प्वार हाय जनुं ! गांवाचीं खेटरं खानारीं बायकांचं ऐकत्यात व्हय ? ”

भैनेचा हा प्रश्न शारदेच्या जिऱ्हारीं झोंवला. पण याला उत्तर होतं कुठं ? बुडत्यानं काडीचा आधार घ्यावा, त्याप्रमाणं ती म्हणाली,

“ सीताद्रौपदीचं उदाहरण— ”

पण भैनेनं तिला अधिक बोलंच दिलं नाहीं. ती म्हणाली,

“ तीं देवमानसं हुतीं, आणि त्यांचं नवरंवी द्याव हुतं ! असं लोळत नव्हतं शेनामुतांत— ”

भैनेचा हा सवाल रोखठोक होता. अशा वेळीं पातिव्रत्याच्या आधाराखेरीज हिंदु स्त्री दुसरा कसला आधार शोधणार ? शारदा म्हणाली—

“ वेडे, म्हणून शील कां सोडायचं माणसानं ? ”

कोंवळी किरणें

“ हे बगा, त्यावरवी म्यां लई इचार केलाया हं ! शेवटीं एकच इचारलं मनाला—रातध्याड नवऱ्याच्या नांवानं बोटं मोडून मनं इटाळण्यापेक्षां ध्याई इटाळणं लई पाप ठरऽल व्हय ? ”

भैनेच्या या एकेका शब्दासरशीं शारदेच्या हृदयावर वज्राचे आघात होत होते. हा वाद वाढवण्याचं हि धैर्य तिला झालं नाहीं. शेवटीं भैनाच म्हणाली,

“ म्यां जाऊं ? आतां कंदी येनं हुतंया कुनास. ठावं ? तवा—तुमचा नुसता आशिर्वाद ध्यायला आलीवते मी तुमच्यासारख्या देवता — ”

आणि एवढं म्हणून भैनेनं तिला नमस्कार केला. शारदेनं हि तिला मनःपूर्वक आशिर्वाद दिला. याचा भावड्या भैनेला केवढा आनंद वाटला. भैनेला जाणं जिवावर आलं. दारापर्यंत जाईपर्यंत ‘ जाऊं ’ म्हणून हजारदां तिनं फिरफिरून विचारलं; आणि शेवटीं डोळे टिपून ती जी गेली—

शारदा तिला अगदीं अंधारांत विलीन होईपर्यंत पहात होती. ती दृष्टिआड होतांच शारदा माडीवर गेली. तिचा पति अद्याप अस्तान्यस्तच होता. त्याला पांघरूण घालण्यासाठीं ती पलंगावर थोडीशी कलली मात्र—

दारूच्या असह्य दुर्गंधीचा भपकारा तिच्या नाकांत शिरतांच भैनेचे शब्द तिच्या हृदयांत केवळ्यानं उमटले—

“ रातध्याड मनं इटाळण्यापेक्षां ध्याई इटाळणं लई पाप ठरऽल व्हय ? ”

—

दुसरें प्रेम

त्या दिवशीं पतीचा रागरंग कांहीं निराळाच दिसला तिला. वेणीफणी करून फुलांचा गजरा सैलशा आंबाड्यावर ती बांधीत असतना नागेश तिला म्हणाला,

“ आज रात्री कां वेषभूषा चाललीयु ? ”

त्याच्याकडे न बघतां कानांतील ड्रूल आरशांत पहात ती म्हणाली,

“ शूटिंग आहे आतां. ”

“ रात्री ? ”

पावडरच्या फुलानं गाल फुलवीत ती हंसली,

“ हो रात्री ! का, एक रात्रहि सहन होत नाही का माझा विरह ? ”

“ नान्दी— ”

कोंवळीं किरणें

नागेशाच्या हांकेंत कातरपणा होता. तिनं दचकून पाहिलं. पलंगावर लवंडून तिच्या प्रच्युत्तराची तो वाट पहात होता. तिनं गंभीर मुद्रेनंच विचारलं,

“ काय ? ”

“ शूटिंग आजच आहे काय ? ”

“ नाही— यापुढं रोज असंच ! इलेक्ट्रिसिटीची नवीन सोय झालीय आतां स्टूडिओंत. ”

“ मग—हें पिकचर झाल्यावर कंपनी सोडून दे. ”

ती एकदम दचकली,

“ कां ? ”

“ दिवसभर मी असा रात्रणार आणि रात्रभर तूं स्टूडिओंत राहणार—”

“ पण यानं माझ्या प्रेमांत कमतरता येईल असं का वाटतं तुम्हांला ? ”

“ नाही, तुझ्या प्रेमाबद्दल मी अगदीं निःशंक आहे. पण शिणल्या जिवाला उत्साह देण्यासाठीं प्रेमाचा आसरा लागतो हें ठाऊक आहे ना तुला ? ”

“ पण कलेचा विरह होतांच माझं जीवन निरुत्साही होईल तें ? ”

“ खरं आहे तुझं म्हणणं ! कलेच्या अभावीं जीवन नीरस हें अगदीं खरं; पण कलेचे शृंगारसाज चढवायलाहि जीवन निरोगी असावं लागतं ना ? ”

नान्दी नकळत गोधळली. पळवाट काढण्यासाठीं ती कांहींतरी बोलली,

“ हें पहा, मला तुमचे कला न् जीवन हे शब्दच कळत नाहीत मुळीं ! ”

“ मग माझं ऐकणार ? ”

“ नाही... ”

तिचा हट्टी स्वभाव तिला नकळत जागृत झाला. नागेश एकदम गंभीर झाला. यामुळे किंचित् भिऊन तिनं म्हटलं,

“ खरंच सांगतें, कलेचा विरह मला क्षणभरहि सहन व्हायचा नाही. ”

आपल्या या उद्दाम वर्तनाचा तेव्हां तिलासुद्धां राग आला. पण याचा मागमूसहि पतीच्या चेहऱ्यावर न दिसल्यामुळे तिला गर्हिवर आला.

हुंदके आंवरीत ती म्हणाली,

“ भारी वाईट आहांत तुम्हीं ! कां नाहीं रागवत तुम्हीं माझ्या-
वर ? रागवा, रागवा म्हणतें ना मी ! ”

आणि रडूं अनावर होतांच तिनं नागेशच्या अंगावर अंग टाकलं. तिला हळुवार हातानं थोपटीत तो म्हाणाला,

“ मी तुला एक प्रश्न विचारूं कां ? ”

डबडबल्या डोळ्यांनीं तिनं त्याच्याकडे पाहिलं. अश्रु पुशीत तो पुढं म्हणाला,

“ तुझ्या कलाप्रेमी वर्तनावरून बरेच दिवस मला शंका येते. ”

“ काय ? ”

“ शांत चित्तानं उत्तर देणार ? ”

“ हं ! ”

“ लग्नापूर्वीं तुझं कुणावर प्रेम होतं कां ? ”

नांदी ताडकन् उठली !

“ तुम्हींच कां ही शंका घेता ? ”

कोंवळीं किरणें

“ रागावूं नको; खरंच मला वाटतं, तुझ्या प्रेमाची भयंकर निराशा झाली असावी. ”

“ नाही, तुमच्याएवढं प्रेम मी कुणावरहि केलं नाही. ”

“ याची मला खात्री आहे. पण तुझं प्रेम दोन ठिकाणीं विभागलं गेलं आहे, हें खास ! तुझ्या प्रेमाचीं शकलं झालीं; तुझ्या जीवनांतला खरा आनंद गेला; कारण कलेच्या उसन्या आनंदाचा हट्ट तुला आतां सोडवत नाही. ”

तिला भडभडून आलं. पलंगावरून उठून तिला शांतवीत नागेश म्हणाला,

“ जा, आनंदानं स्टूडिओंत जा; पण नेहमीं हंसरी रहा. तुझ्या सुखासाठीं तुझ्या सहवाससुखाचाहि त्याग करणं मी माझं कर्तव्यच समजतो. ”

हें दयेचं शस्त्र तिच्या काळजाला कापीत गेलं. हृदयांतून भावनांच्या चिळकांब्या उडतांच ती किंचाळली,

“ किती चांगले आहांत तुम्ही ! तुम्ही माझ्याशीं कां चांगले वागतां ? ”

सजल नेत्रांनीं स्निग्ध वर पाहिलं. त्याच्याहि डोळ्यांतून आसवांची माळ तिच्या गालावर ओघळत होती.

* * *

शूटिंग न होतांच ती परतली. दिग्दर्शकानं तिच्याकडून अभिनय करवून घेण्याची शिकस्त केली होती; पण तो तरी काय करणार ? कारण नायकाला पाहून ती हंसत असल्याचा त्याला ‘क्लोजप्’ घ्यायचा होता. त्यानं खूप सांगितलं,

“ हंसा, हंसा—नेहमींची खळी दिसूं दे गालावर ! ”

तिनंहि खूप प्रयत्न केला; पण कपाळावरील आंठी कांहीं तिला घालवतां येईना. कारण आपल्या आयुष्यांतील सारे आनंदी प्रसंग आठवण्याचा तिनं जितका प्रयत्न केला, तितका अश्रूंनी न्हालेला पतीचा चेहराच तिला अधिक स्पष्ट दिसं लागला. अंती नाइलाज होतां ती दिग्दर्शकाला म्हणाली,

“ रागावूं नका. मी कधीतरी चुकतें का? पण आज जाऊं द्या मला लवकर. मला बरं वाटत नाहीं.”

तिच्या त्रस्त मनाची कल्पना त्याला वरील असंबद्ध भाषणानं आली असावी! कशीबशी परवानगी मिळवून ती मोटारींत चढली. सुंदर असा आवाज करून गाडी वाळूवरून सरकूं लागली. स्टूडिओबाहेर येतांच तिला सर्वत्र अंधार जाणवूं लागला. रात्रीची प्रशांतता पसरत चालली होती. आसपास लुकलुकणाऱ्या मंद दिव्यांमुळे रात्रीचं हें स्वरूप बरंच गंभीर वाटत होतं.

गार वारा अंगाला विलगतांच ती विचार करूं लागली, “ त्यांना माझ्यांत कसली उणीव दिसली? माझं प्रेम विभागलं गेलं आहे, असं त्यांना कां वाटलं?—आणि खरंच, माझं प्रेम विभागलं आहे कां?”

तिला कांहींच कळेना. आणि खरंच, तिनं कुणावरहि प्रेम केलं नव्हतं! तिचा विशेष असा कुणार्शीहि परिचय नव्हता व कुणाहि पुरुषाबरोबर लग्नाआर्षीं ती हिंडली किंवा फिरली नव्हती.

पण नकळत एका प्रसंगाची तिला आठवण झाली. शहारा येतांच तिनं आंग झाडलं. तरीहि तो प्रसंग पडद्यावरील चित्रांप्रमाणं तिच्या डोळ्यांसमोर सरकूं लागला—

तिनं व कुमारनं एकत्र काम केलेला चित्रपट त्या दिवशीं नुक्ताच लागला होता. थिएटर चिकार भरलं होतं. झगझगीत दिवे खालीवर

कोंबळी किरणें

तळपत होते. प्रेक्षकांच्या हंसण्याखिदळण्यानं कानठळ्या बसत होत्या. ग्रामोफोनचा आवाज तर या सर्वांवरहि ताण करीत होता. धूम्रपानाचा उग्र वास सर्व थिएटर भरून उरला होता. प्रेक्षकांच्या स्वैर नजरा कोना—कोपरा धुंडाळीत होत्या. सिनेमा सुरुं होण्याची वेळ झाली. दिवे बंद झाले. अंधाराबरोबर शांतताहि पसरली. आणि क्रमवार जाहिरातींच्या ‘स्लाइड्स’ संपतांच नांदीच्या हृदयांत गुदगुल्या होऊं लागल्या आणि भीतीहि वाटूं लागली. लोकांचे अभिप्राय ऐकावयाचे होते तिला. आणि याच वेळीं ती बसलेल्या बॉक्सच्या दारावर टिक् टिक् असा आवाज झाला. तिनं दार उघडलं. कुमार बाहेर उभा होता.

“ जागा आहे का इथं ? ”

असं बोलून कुमार हंसला.

“ हो, या ना ! ” ती हंसली.

तो पुनः एकदां हंसला. तीहि पुनः हंसणारच; पण हें उगीचच येऊं पहाणारं हंसं डावी करांगुलि चावून मोठ्या मुधिकलीनं तिनं आवरलं. तीं दोघेहि सिनेमा पाहूं लागलीं. चित्रपट क्षणाक्षणाला रंगत चालला होता. तीं दोघे मोठ्या आनंदांत होतीं. मधून मधून नांदीच्या कामाला प्रेक्षक ‘अहा, ब्यूटी’ असें म्हणत. तेव्हां ती नकळत कुमाराकडे पाहून हंसे. कुमारहि हास्यानंच त्याचं उत्तर देई.

थोड्याच वेळांत एक देखावा पडद्यावर दिसूं लागला. नायक नायिकेचा हात धरून प्रियाराधन करीत होता. दिग्दर्शकानं कौशल्याची कमाल केलेला प्रेमप्रसंग पडद्यावर रंगणार होता, पण —

याच वेळीं नांदीच्या खुर्चीच्या पाठीवर कुमाराचा हात पडला. तिनं चोरून पाहिलं. त्याचीं बोटं तिच्या खांद्यावरील पदराशीं खेळत होतीं. भयभीत नजरेनं तिनं कुमारकडे पाहिलं. कुमारहि तिच्याकडेच पहात होता. तिनं झटकन् मान वळवली. कुमार जरा जवळ सरकला. विलक्षण गोड पण अननुभूत धशी चमक तिच्या सर्वांगांतून चमकून गेली. तिचा श्वास जोरानं होऊं लागला. बोटं नकळत अंगावरील वस्त्राशीं चाळा करूं लागलीं. तिच्या मदांध डोळ्यांना कांहींच दिसेना. गरगरा फिरणारा पंखा अवघ्या शरीराला फुलवूं लागला. नकळत तिनं आपली मान डाव्या बाजूस झुकवून त्याच्या हातावर विसावली. त्याचा हात तिच्या गालाशीं सलगी करूं लागला. तिची छाती घडघडूं लागली. आयुष्यांत कधीहि न घडलेलं घडत होतं; पण त्याचा प्रतिकार करण्याचं ती पार विसरली; आणि याच वेळीं तिच्या उजव्या गालावर कुमारांनं आपले ओठ टेकले. एका क्षणांत तिच्या मुखकमलावर घर्मबिंदु डंवरून आले. अज्ञात अशा सुखसागरांत पोहत असल्याचा तिला आभास झाला. आपणहून तिनं आपलं मस्तक त्याच्या स्कंधावर टेकलं. किती वेळ ती त्याच्या अंगावर रेलून पडली असती कोण जाणे; पण “आहे बुव्वा” या उद्गारांनीं ती भानावर आली. भिरभिरणाऱ्या पंख्यांनं भुरभुरणारे केस तिनं सांवरले आणि कुमाराच्या जुलमी बाहूंतून आपलं अंग सोडवून तिनं समोर पाहिलं. पडद्यावर नायक नायिकेला कवटाळीत होता...!

वरील प्रसंग डोळ्यांसमोरून दूर होतांच तिला आपल्या पतीच्या प्रभाची आठवण झाली, “तूं लमाआधीं कुणावर प्रेम केलं होतंस कां ?” पण लगेच तिनं स्वतःला विचारलं, ‘वरील प्रसंग म्हणजे

कोंबळी किरणें

प्रेमाचं प्रतीक असं कसं म्हणतां येईल ? भावनातिशयानं आपण स्वतःला विसरलों तेव्हां कुमारानंच त्या एकांताचा गैरफायदा घेतला, असं नाही का होत ?'

पण लगेच दुसरा एक प्रश्न उभा राहिला. समज, पुनः एकांती गांठून कुमारनं चुंबनासाठी तुझा हात धरला असता तर ?—तर तूं तें दिलं असतंस कीं नाही ?

ती एकदम गोंधळली ! खरंच, आपलं प्रेम होतं कां कुमारार ? तिनं बळेंच उत्तर दिलं,

“ नाही—कदापि नव्हतं. ”

पण लगेच कितीतरी प्रश्न तिच्यासमोर उभे राहिले. तुला त्याचं कसलं हि आकर्षण जाणवलं नव्हतं ना ? मग त्याला प्रतिकार तूं कां नाही केलास ? तुला कुणाची भीति होती ?

ती भांबावून वेडीच झाली. तरीहि तिच्या हृदयांतून नाद उमटला, “ बेडे, अशी स्वतःची फसवणूक कां करतेस ? त्याला प्रतिकार करण्याचं सामर्थ्य तुझ्यांत नव्हतं; कारण कसलं कां होईना, पण समाधान तुला त्याच्या संगतींत वाटत होतं ! कुणाशीहि न बोलणारी तूं ! मग त्याच्याशीच बोलण्याची संधि तूं कां शोधीत होतीस ? कां हंसत होतीस ?

तिला शंका आली, हेंच आपलं पहिलं प्रेम असेल का ? ही तिची शंका बळावतच गेली. कारण मुंबईस नोकरी मिळतांच कुमार जरी तिला विसरला होता, तरी अजुनी त्याला ती पूर्णपणें विसरली नव्हती. नाहीतर हा प्रसंग तरी तिला कां आठवला असता ? आणि वस्तुस्थितीहि अशीच होती, कीं केवळ तो तिला विसरला म्हणूनच तिचं व नागेशचं सूत जमून त्यांचं लग्न झालं होतं. याचा अर्थ नागेश तिला आवडत नव्हता, असा नाही. तोहि भारी आवडत होता तिला.

आणि कां आवडूं नये ? पत्नीच्या कलाप्रेमासाठीं जीवनानंदाचा त्याचा त्याग का थोडका होता ? आणि याची आठवण होतांच तिला उचंबळून आलं !

“ माझ्यासाठीं प्रेमाचा त्याग ते करतात; मग मला त्यांच्यासाठीं कलेचा त्याग कां करतां येऊं नये ? खरंच, किती स्वार्थी, किती हट्टी आहे मी ! ”

तिनं मनाशीं निश्चय केला, घरीं जाऊन आतां पतीच्या कुर्शीत खूप रडायचं आणि मग सांगायचं,

“ मी आतां कंपनी सोडणार ! ”

*

*

*

मोटार दारांत येऊन थबकतांच ती वरील समाधीतून जागी झाली. ती माडीवर गेली. हळूच दार उघडलं खोलीचं. दिवा बारीकच होता. सर्वत्र शांतता होती. नागेश पलंगावर झोपला होता. पाय न वाजवितां ती जवळ गेली; अन् अंगावरील वस्त्रं न बदलतांच प्रेमार्द्र नजरेनं तिनं त्याच्याकडे बघितलं. दिव्याच्या अंधुक प्रकाशांत नागेशच्या गालावर अश्रु चमकतांना तिला दिसले. तिच्या काळजांत चर्रंरं झालं—

“ अजुनी रडत होते हे ? ”

तिचा गळा दाटून आला. पतीच्या मुखावर दृष्टि स्थिरावून ती रडूं लागली. तिचे उष्णाश्रु गालांवर ठिबकतांच तो जागा झाला. तिला रडतांना पाहून तो कळवळ्यानं म्हणाला,

“ रडतेस कां ? ”

“ आनंदासाठीं— ”

“ वेडी तर नाहीस ? ”

कोंवळीं किरणें

“ नाथ, आतां दया दाखवूं नका. खरंच, मी दोषी आहे. माझं प्रेम पूर्वी...”

“ पण प्रेम करणं दोष समजत नाही मी. ”

“ हा तुमचा मोटेपणा आहे. ”

“ पण माझं प्रेम आहे ना तुझ्यावर ! याचा अर्थच असा, कीं तुझ्या पूर्वदोषांना माझी दृष्टि सर्वस्वी आंघळी झाली आहे. प्रेम आंघळं असतं असं म्हणतात. मला वाटतं तें याच दृष्टीनं ! ”

पतीच्या या दयार्द्र वचनांनीं ती अगदीच हतबल झाली. उन्मळून आलेला हुंदका आवरण्याचा प्रयत्नहि न करतां पतीच्या मुखावर हात ठेवून ती म्हणाली,

“ बोलूं नका, मला रडायचं आहे आतां—”

“ पण.....”

“ माझे सारे हृदय पुरवणार ना ! मग मला आतां शांतवूं नका ! आज रात्रभर रडणार आहे मी ! अगदीं इथं—तुमच्यापाशीं ! ”

इतकं बोलून पतीचे करपाश तिनं आपणहून स्वतःभोवतीं वेढून घेतले; आणि अगदीं जीव गुदमरेतो ती त्याला घट्ट बिलगली.

दिवाळीची भेट

ऐन दिवाळीच्या सुमाराला दिवाळं वाजल्याप्रमाणं एकाद्याचं घरदार सताड उघडं करण्याइतके काहीं तात्यासाहेब निर्दय नव्हते. पण त्यांचा नाइलाजच झाला होता आज. नाहीं तर आपल्या रयताशीं मारवाडी घांसाघीस त्यांनीं कधींच केली नसती. केवळ निरुपाय म्हणूनच त्यांनीं आज पाषाणाचं हृदय धारण केलं होतं. झाल्या वादविवादाचा यत्किंचितसुद्धां परिणाम आपल्या मनावर झाला नाहीं, असं दर्शवीत ते म्हणाले,

“ रावबा, आतां तूंच सांग, मीं काय करावं तें ? ”

रावबानं आपली असहाय्य दृष्टि सभोवार फिरवली. दारिद्र्याचं प्रदर्शनच जणुं भरलं होतं त्याच्या घरांत ! तें तीन दगडांचं चुलखंड, ती मडक्यांची उतरंड, ती पिढीजात वाकळ आणि डोक्यावरचे

कोंवळीं किरणें

दोरीवर मांडलेले ते मळके, फाटके कपडे ! यांवरून फिरणारी त्याची लाचार नजर तात्यासाहेबांनाच परत विचारूं लागली,

“ सांगा, म्यां तरी काय करावं जी ? ”

त्याच्या त्या केंविलवाण्या मुद्रेची तात्यासाहेबांना करुणाच वाटली असावी. ते खरोखरीच कळवळून म्हणाले,

“ मी उगीच एकाद्याला छळीन असं का वाटतं तुला ? ”

“ छया, छया, असं कंदी म्हटलंया म्यां ? तुमच्या अन्नावरच जगल्याती हीं पोरं, हें इसरनार न्हाई बरं मी ! ”

रावबाच्या या वचनांत तात्यासाहेबांचे उपकार कांठोकांठ भरले होते. पण ज्याच्यावर आपण अनंत उपकार केले त्याच्याशीच, नाइलाजानं कां होईना, पण प्रतारणा करण्याची पाळी आली, की मोठी केविलवाणी अवस्था होते माणसाची. तात्यासाहेबांचं काळीज यानं नकळत द्रवलं. आणि याच वेळीं नेमकी रावबाची लक्ष्मी भरली घागर कडेवर घेऊन घरांत आली. कठोरता दर्शवणं आतां त्यांना शक्यच नव्हतं. कारण, तात्यांनींच आपल्या या रयत जोडप्याचं लग्न लावून दिलं होतं. स्वतः मांडलेला बाहुलाबाहुलीचा लुटुपुटीचा संसार कुणी चुकून विस्कटला तर रडून कोण आकांत करतात अजाण मुली ! मग तात्यासाहेबांनीं तर काय, दोन जीवांचा जाणूनबुजून थाटलेला खराखुरा संसार तो !

पण नाइलाज म्हणूनच ते आले होते. आवराआवर करीत ते म्हणाले,

“ कांहीं करून नड भागवच ही. ”

खट्याळ भावाच्या भीतीनं स्वतःच आपल्या बाहुलीचा संसार विस्कटणाऱ्या परकऱ्या पोरीचं दुःख त्यांच्या मुखावर दगोचर झालं. तें कमी करण्यासाठीच जणुं ते पुनः म्हणाले,

“ सगळे कुठं मागितले मीं ? अवघे दीडशें ! ”

“ अवघे दीडशें ! ”

रावबानं कपाळावर हात टेकले. भरली घागर गळून पडली लक्ष्मीच्या पायावर. त्या चौरस दीड हात पडवीत चिखल माजला सारा. पण संसार सारवला जात असतांही तो सांवरायला वेळ असतो कुठं गरिबांना ! तात्यासाहेबांची मनघरणी करीत तो म्हणाला,

“ पन्नासाची नड सांगितलीसा म्हणून चाळसाची म्हस इसाला इकली. ”

पाणावलेल्या डोळ्यांनीं त्यानं आपल्या रिकाम्या गोठ्याकडे पाहिलं आणि पदरानं डोळे टिपणाऱ्या लक्ष्मीच्या हाताकडे न बघवून, खालीं पहात त्यानं पुनः म्हटलं,

“ हिच्या म्हायेरच्या पाटल्या घान टाकल्या आनी हे पन्नास जमिवल्याती कसंती ! ”

दहा दहाच्या पांच नोटा तात्यासाहेबांच्या हातीं देऊन, त्यांच्या पायावर मस्तक टेकलं रावबानं ! पण त्याच्याकडे लक्षच नव्हतं तात्यांचं ! पाटल्यांचा उल्लेख होतांच आपले दोन्ही हात जीर्ण वस्त्रा-आड लपविणाऱ्या लक्ष्मीकडे न बघवून डोळे मिटले होते त्यांनींही !

पण त्यांच्या अंतःचक्षूला काय दिसलं कुणास ठाऊक ! ते पुनः गंभीरपणानं म्हणाले,

“ पण आमचं हंसं झालेळं तरी तुला बघवेल का ? ”

खरंच, ही कल्पनाहि रावबाला सहन झाली नाही. रावबा ताडकून उठला ! उतरंढींतील सर्वांत खालचं मडकं त्यानं काढलं आणि तें तात्यासाहेबांच्या पायाशीं ओतून तो म्हणाला,

कोंवळी किरणें

“तुमचं हंसं? खाल्ल्या अन्नाला बेमान हुनारी जात न्हवं बरं कुरवाड्याची! च्या हे पोरानंच कडदुरं, ही हिची टीक, ह्या लग्नांतल्या साकळ्या, कुठंबी इका! कारन, घान ठिवून पैसं घायला कोनबी तयार न्हाई गांवांत!”

दिवाळीच्या सणावारादिवशीं मायेचे जीव नटवून डोळे भरून पाह्यला जीवमोलानं जपलेल्या त्या जिनसा! पण घन्याच्या शाब्दिक हंशाचं मोल म्हणून किती सहजासहजीं तयार झाला तो त्या विकायला! हृदयांत शिगोशिग भरलेल्या असल्या अतुल भक्तीचा कुणालाहि अभिमानच वाटला असता; पण आपलं समर्थन करण्यासाठीं सात्यासाहेब तो हटवीत बोलूं लागले,

“रावबा, यंदा पोरीचं लग्न ठरवलंय मीं.”

तात्या ओघाओघानं पैशाचा विषय काढणार होते. पण हर्षातिशयानं रावबा मधेंच उद्गारला,

“काय, आपल्या शांताकांचं?”

रावबाच्या मुखावर हास्याचे मळेच बहरले. घन्याची लाडकी लेक म्हणजे गरिबांच्या कौतुकाचं आगरच असतं एक! तो बेमान होऊन म्हणाला,

“लई ब्येस! यंदा मळाबी असा पिकलाया म्हनता, खोन्यानं पैसं बडा! आणि सारं खर्चून टाका त्या लग्नांत—याक पै मी मागीन तर माज्या या पोरीची आन!”

—आणि खरंच, शांतावर त्याचा मनस्वी लोभ होता. गुन्हाळाला म्हणून जेव्हां शांता नटूनयटून खेड्याला येई, तेव्हां आम्रहानं तो तिला रस पाजी, गूळ खायला लाबी आणि ती परत निघाली, कीं पाटाकांठच्या गुलाबाच्या फुलांची परडी रिकामी करी

तिच्या ओटीत ! यावर “ पुरे पुरे, किती रे हीं ” म्हणून जेव्हां शांता हर्षातिशयानं लाजे, तेव्हां तर केवळ्या अघाशीपणानं तो तिला न्याहाळी !

तेंच लाजरं सुहास्य आतां रावबाला दिसूं लागलं ! पण त्याच्या या भोळ्या कौतुकाला आळा घालून, वसुलीचा वाद संपविण्या-साठीं तात्यासाहेबांनीं तो परवांचा प्रसंग आठवला; नव्हे, तो आठवणं भागच होतं.

त्याचं असं होतं. तात्यासाहेब कायसं लिहीत बसले होते. खोलीच्या दारांत येऊन थबकलेल्या शांतेचं भानहि नव्हतं त्यांना. जेव्हां त्यांच्या पत्नीनं-रमाबाईंनीं म्हटलं,

“ पाहिलं कां, किती वेळ उभं रहायचं पोरीनं ? ”

तेव्हां ते भानावर आले.

त्यांनीं वळून पाहिलं आणि कांकणाशीं अकारण चालूं असणाऱ्या पोरीच्या चाळ्यावरून ओळखलं, कीं आईच्या वशिल्यानं कसली तरी मागणीच घालणार आहे ती ! ते हंसून म्हणाले,

“ काय ग ? ”

रमाबाई पोरीची बाजू मांडूं लागल्या,

“ ही मागेल तें घायचं कबूल केलेंय ना दिवाळीला ? ”

“ हो, बरं मग ? ”

“ मग घा बघूं ! ”

“ पण काय कळूं घा तरी. ”

“ सांग ग, यांना. ”

आणि किती किती ओघाळली शांता ! तिला हृदयाशीं धरून रमाबाई म्हणाल्या,

कोंवळीं किरणें

“ अंगठी हवीय हिला. ”

“ ती ग कशाला ? ”

शांता लाजेनं अर्घमेली झाली ! तिनं मान वळवली. समोरच एका देखण्या तरुणाचा फोटो टांगला होता. तो ती पहात राहिली. तेव्हां रमाबाई म्हणाल्या,

“ आपले कुमार आहेत ना ? ”

कां कोण जाणे, ‘इश्र’ म्हणून शांतानं त्या फोटोवरचीहि नजर वळवली. पोरीच्या या असहाय्यतेचं कौतुक तात्याहि करूं लागले,

“ बरं मग ? ”

“ ते म्हणे, हिला सोन्याचा गोफ देणार आहेत दिवाळीची भेट म्हणून ! ”

“ अस्सं, अस्सं ! ”

“ तेव्हां, हिची नको का भेट त्यांना जायला ? ”

“ अवश्य ! ”

पण हा कौतुकाचा ओष ओसरतांच ते अर्घवट स्वतःशीं पुटपुटले,
“ एकूण चांगल्याच किंमतीची हवीय तर आंगठी ! ”

आणि असं म्हणून तात्यासाहेब बराच वेळ स्तब्ध राहिले. हें न साहून मात्र रमाबाई फणकान्यानं म्हणाल्या,

“ रोज रोज का मागणार आहे ही ! आयुष्यांत पहिल्यांदा पोरगी मागते, त्यांत विचार कसला येवढा ? उद्यां दुसऱ्याच्या घरीं गेली कीं पाह्यलाहि मिळायची नाही. ”

रमाबाईंचं म्हणणं कांहीं चूक नव्हतं ! मौल्यवान आंगठी घेऊन देण्याचं तात्यासाहेबांनीं कबूल केलं. मुलीचा संकोच दूर करण्यासाठीं ते म्हणाले,

“ बरं बरं, आणखी काय काय ठरवलंय तुम्हीं ? ”

आतां शांता तिथं राहणं शक्यच नव्हतं. ती पळतच तेथून निघून गेली. तेव्हां, “ पोरीला भलतंच काय विचारणं ” म्हणत रमाबाई पुढं झाल्या आणि दाखवायला आणलेली आंगठी रंगीत पुडीतून बाहेर काढीत त्या म्हणाल्या,

“ ही पाहिलीत ? अवघे दीडशें ! ”

तात्यासाहेबांना हे सारं आठवूं लागलं तेवढ्यांत रावन्ना उद्गारला,
“ पन् येवढी दिवाळी हुंदे बगा ! ”

रावन्नाच्या आर्तस्वरानं ते भानावर आले आणि केव्हांपासून पायाशीं पडलेले रावन्नाच्या पोरांचे ते कडदोरे, बायकोची ती टीक आणि सांखळ्या आपल्याकडे केंविलवाण्या मुद्रेनं पहात असलेल्या तात्यासाहेबांना पुनः स्पष्ट दिसल्या !

माऊबीजेची ओवाळणी

डाव्या खांद्यावर घोतराचा सोगा टाकून, डोक्यावर टोपी घालीतच मी देवघरांत गेलों. ताई माझी वाट पहात होती. देवासमोरच मांडलेल्या पाटावर मी बसतांच समईतल्या जळत्या घातीवर ताईनं निरांजनं फुलवलीं; आणि अक्षता, पानांचे विडे वगैरे ठेवलेल्या तत्रकांत तीं मांडून ओवाळण्यासाठीं माझ्या कपाळावर कुंकवाचा टिळा लावला तिनं.

नकळत माझी दृष्टि ताईच्या भालप्रदेशावर गेली आणि माझं अंतःकरण दुःखानं भरून आलं. तारुण्याचा उन्माद दाखवणारं तें कपाळ कुंकवाभावीं कसं पांढरं फटफटीत दिसत होतं. माझ्या मनांत विचार आला, कीं दिवाळीची मंगल आरास तिला चित्ते-प्रमाणं दाहक—

पण मधेंच ताई हंसली,

“ दादा, मला ओवाळणी काय घालणार रे ? ”

आणि असं म्हणून माझ्या हातांत तिनं विडा दिला. मीं कांहींच उत्तर दिलं नाहीं. डोळ्यांत जमूं पाहणारे अश्रु मला हटवायचे होते. माझ्या मस्तकीं ताईनं अक्षता उघळल्या; व आशीर्वाद देऊन किती प्रेमानं ओवाळलं मला ! या आशीर्वादाची परत-फेड मीं केली असती; पण अंतरीं तळमळ असली, तरी विषवा बहिणीला कसला आशीर्वाद मी देणार ? आशीर्वाद सुखासाठीं देतात ! ताईचं सुख—?

कांहीं न बोलतां हातांतला विडा मीं तबकांत ठेवला. किती मनो-निग्रहानं मीं नियोजित ओवाळणी द्यायची आंवरली ! पण, ऐनवेळीं कौतुकानं हा विधि पाहणाऱ्या तिनं दगा दिलाच. जवळच दारा-आडून ती उपरोधानं म्हणाली,

“ नुसत्या विड्यावरच भागवणार कां वनसंची ओवाळणी ? ”

पण हृदयानं किती श्रीमंत होती माझी ताई ! ती हंसली,

“ असू दे ! प्रेमाचं प्रतीकच नव्हे कां हें ? ”

आणि प्रसंग विसरून मी उद्गारलों,

“ नव्हे ! ”

माझ्या मुद्रेवरचं हें अनपेक्षित गांभीर्य पाहून केवढ्यांदां दचकली ताई ! भयभीत स्वरांत तिनं विचारलं,

“ तर काय ? ”

“ हा विडा म्हणजे पाळण्यांतला अरुण ! ताई, रांगता अरुण मीं तुझ्या ओटींत घातला आहे, असं समज. ”

कोंवळीं किरणें

मी हे शब्द बोलून गेलों मात्र ! ताईच्या हातून आरती खळ-
कन् खालीं पडली; निरांजनं विझून गेलीं आणि आरतीचं साहित्य
सान्या जमिनीवर विस्कटलं. यानं गांगरून ती किंचाळली,
“ दादा ! ”

ती भोंवळ येऊन पडणार; पण चटकन् पुढं होऊन मीं तिलां
सांवरली. आणि... ?

* * *

शिणल्यासारखं वाटल्यामुळें ताई अंथरणावर पडून राहिली.
तीहि ताईशेजारींच शुश्रूषेकरितां म्हणून बसली. मी मात्र तेथून
उठलों आणि तडक माझ्या खोलींत आलों. मलासुद्धां सारं अंग
कसं गळल्यासारखं वाटत होतं. थकवा असह्य वाटून मीं घाडकन्
आरामखुर्चींत अंग टाकलं आणि हातांनीं मस्तक घट्ट दाबून
घरलं. डोकं कसं सुंद झालं होतं अगदीं !

मी केलं तें चांगलं कीं वाईट, हें मला कांहींच कळेना !

कसंहि असो, त्या कृतीच्या बुडाशीं असणारा माझा हेतु पवित्र
होता, एवढं तर खरं ? वात्सल्याशिवाय आयुष्य कंठणं म्हणजे
स्त्रियांची केवढी कुचंबणा ही ! ती अंशतः तरी दूर व्हावी, म्हणूनच
मी पोसलेला पोरका अरुण तिच्या ओटींत घातला होता. हेतु
इतकाच, कीं हृदयांत कोंडलेल्या आईच्या सुप्त वासनांस वाट
मिळून, ताईचा जीवनक्रम थोडा तरी आनंदमय होईल.

पण प्रत्यक्ष परिणाम ?

माझ्या नेत्रांवाटें अश्रुधारा झरझरा पाझरूं लागल्या !

आणि डोळ्यांतल्या पाण्यांत सारा भूतकाळ प्रतिबिंबित होतो कीं
काय कुणास ठाऊक ? डोळे मिटून अधर चावीत मी खुर्चीच्या
पाठीशी रेललों नाही, तोंच--

कसे रोमांच शहारले अवघ्या अंगावर !

ती पहांट मला आवडली !

बाहेर मुसळघार पाऊस कोसळत होता; आणि त्या आवाजांतच गॅलरीचा पत्रा आपल्या कर्णकट्टु आवाजाची भर घालीत होता. मधुनच वाऱ्याचा थंडगार झोत येतां त्या पत्र्यावर पावसाच्या सरी तडातडू वाजत. त्यामुळें तर दुसरा कसलाहि आवाज ऐकू येणं अशक्य झालं होतं.

पण मी जागा झालों मात्र—

अर्भकाचा ' थ्यां थ्यां ' असा आवाज ऐकून मी विस्मयानं चकितच झालों. डोक्यावरचं पांघरूण काढून जिवाचा कान करून मीं ऐकलं. माझ्याच दारांत रडत होतं तें !

माझं काळीज कसं चर्चं झालं !

हातांत कंदील घेऊन धडधडत्या अंतःकरणानं मी दार उघडलं.

पायरीवरच गॅलरीचा आसरा साधून एक मूल टेवलेलं दिसलं मला. आसमंतांतला हिंवाळी वारा असह्य वाटून तें रडत असावं ! मला करुणा आली. सारी जनता उबदार पांघरूणांत झोंपली असतां, एका निष्पाप बालकानं थंडीवाऱ्यांत आईसाठीं जीव तोडावा ! कुणा विचारीला आपल्या आईपणाची चोरी वाटली असेल ? पोटचा गोळा तोडण्याची कठोरता स्त्रीहृदयानं दाखवण्याची पाळी यावी ! कारण— ? नीति—कायदा !

हा विचार मनांत डोकवायचा अवकाश, पोलीसचौकींत बर्दी देण्याचं माझ्या बुद्धीनं ठरवलंसुद्धां !

पण, त्या पोराच्या हातपाय हालवण्यानं सारं पांघरूण विस्कटलं होतं. तें नीट करावं म्हणून मी वांकलों. पांघरूणाजवळच बंद केलेला

कोंबळीं किरणें

लिफापा पडला होता एक. मीं दिवा मोठा करून पाहिलं; आणि काळजाचं क्षणांत पाणी पाणी झालं माझ्या !

तें ताईचंच हस्ताक्षर—

“ दादा—”

मी मटकन् खालीं बसलों. माझी बुद्धीच बधिर झाली. “ ताई, काय केलंस हें ? ” एवढंच मी नकळत उद्गारलों ! घडघडत्या अंतःकरणानं मी तो उघडून वाचूं लागलों,

“ प्रिय दादा, असं मी लिहित नाहीं. क्षमा कर, तुला दादा म्हणायचीच मला लाज वाटते आहे. कुळाला काळिमा फांसणारी मी ! शपथ आहे तुला, मला पुनः ताई मानशील तर !

पण, मी तरी काय करूं ?

निलाजरेपणानं सारं कांहीं सांगतें ऐक. दादा, रागानं पत्र फाडून टाकशील माझं. म्हणशील, कुल कलंकित करणारी कुलटा-पण केवळ कुळांत जन्मलें म्हणून तरी निदान पत्र अखेरपर्यंत वाचण्याची कृपा करशील ?

तुला ठाऊकच आहे, कुंकवाचा खर्च माझा बालपणापासूनच वांचला आहे. आणि मला मोहहि कधीं झाला नाहीं कुंकवाचा ! कारण आपलीं उमलणारीं मनं कुस्करून टाकण्याचं बाळकडू आम्हां हिंदू विधवांना लहानपणापासूनच पाजलं जातं ! पोथी-पुराणं, पूजा-अर्चा यांतच सारा दिवस घालवून, रात्रीं अंधरुणावरची तळ-मळ विसरायला देवांच्या अगाध लीलांच्या वर्णनांचं वाचन, राम-बाण औषध म्हणून प्यायला, आईनं शिकवलं होतं मला. पण तें औषधच जहरी वाटलं मला ! कारण एकाहि देवाचं जीवित विर-क्तीला पोषक नाहीं. अहिल्येला मोहिनी घालणारा इंद्र किंवा गोपि-

कांचं वस्त्र हरण करणारा कृष्ण, हीच आमची वंदनीय दैवतं ना !
त्यापेक्षां श्रृंगारानं नटलेलीं, पण दुष्ट विकारांची दुर्दशा दाखवणारीं
आजचीं नाटकं किंवा कादंबऱ्या काय वाईट ?

तरीहि मला कुंकवाचा मोह झाला नाही, हें माझं विधान तुला
सोटं वाटेल. पण अक्षरशः खरं आहे तें ! कारण उदात्त
चित्रं रंगवणाऱ्या कांहीं प्रेमकथा वाचून, मला कळून चुकलं, कीं
त्याग हीच प्रेमाची कसोटी आहे. कुंकू पुसलं तेव्हां मी नवऱ्याचा
त्याग केला हें जितकं खरं; तितकंच हेंहि खरं, कीं पुनः तें न
खावण्यांत त्यागी प्रेमाचं समाधान मीं प्रत्यहीं मिळवलं !

तुला, नव्हे कुणालाच हें ठाऊक नाही, कीं मीं प्रेम केलं आणि
अजूनहि करतें आहे. माझ्या प्रेमाची व्यक्ति- सांगूं !

तुझे मित्र किशोर !

कुणालाहि त्यांच्याविषयीं आदरच वाटे !

मग, त्यांचा मनमोकळेपणा पाहून मी त्यांच्याकडे नकळत
आकर्षलें गेलें यांत नवल काय ? दुरून कां असेना, पण त्यांच्याशीं
हास्यविनोद करण्यांत किती किती समाधान पावलें मी !

आणि मला कळून आलं, कीं त्यांचंहि प्रेम आहे माझ्यावर !
एकदां ते 'विधवाविवाहा'वर किती किती बोलले तुझ्या खोलींत !
कां कुणास ठाऊक, पण तें चोरून ऐकतां मला वाटलं, कीं मलाच
ते प्रेमानं बोलावीत आहेत.

तशांतच एकदां काय झालं ! आपल्या बाळाला निबवून वैनी
धरा समोरच्या घरांत गेल्या होत्या. जातांना मला त्या म्हणाल्या,
" वनसं, उठला तर जरा घ्या हं बाळाला. "

कोंवळीं किरणें

आणि वैंनी जायचा अवकाश, बाळ उठून रडूं लागला. खूप खूप समजावलं त्याला मीं ! पण कांहीं केल्या त्याची समज पटेना.

माझ्या मनांत एक विचित्र विचार आला.

भीत भीत मी सभोवतीं पाहिलं.

कोणी नाहीं असं पाहतांच केवढ्या धिटाईनं मीं बाळाला पदराआड केलं !

बाळ क्षणभर स्तब्ध झाला.

असह्य अशा मुखसंवेदनांनीं क्षणभर मींहि डोळे मिटले ! इव-
ल्याशा नाजुक ओठांनीं माझ्या हृदयांतील वात्सल्य तो आकंठ शोभूं
पाहात होता.

पण हें सारं क्षणभरच !

बाळ पदराबाहेर तोंड काढून पुनः मोठ्यानं रडूं लागला.
मलाहि भडभडून आलं.

मी नव्हतें त्याची आई !

दुःखातिशयानं मीं त्याला पाळण्यांत ठेवला. दुधाची बाटली
त्यांत होती, ती चोखण्यांत तो रंगून गेला ! पण मी-?

किती वेळ मी उशीत तोंड खुपसून रडलें असतें कुणास ठाऊक ?
पण कुणाचा तरी सहानुभूतीचा हात पाठीवर पडतांच मी वर
पाहिलं.

दयार्द्रं नजरेनं किशोर माझ्याकडे पहात होते !

असहाय्यपणानं मी त्यांना बिलगलें.

त्या क्षणींच आम्ही लग्नाचं ठरवलं !

पण दुदैव माझं, कीं ते फार दिवस जगूं शकले नाहींत ! तो
मोटारीचा अपघात—

दादा, त्यानंतर मात्र मी खरी विघवा झालें !

आणि माझ्या खडतर दैवापेक्षां कायदा मला अधिक भेडसावूं लागला ! विलंब न करतां मी डॉक्टरीण मैत्रिणीकडे घांवलें. तिनं सल्ला दिला कीं—

गेले चार दोन महिने तिच्या आग्रहानं दूर, इथं अज्ञातवासांत राहिलें ना, तें याचसाठीं !

पण, आई होतांच अनाथबालकाश्रमाचीहि पायरी चढणं माझ्या जिवावर आलं !

निराशेच्या काळोखांतहि मुलाच्या, चोरट्या कां असेना पण, सहवासाचा आशाकिरण मला दिसला !

मी मेलें असं समज, पण शेजाऱ्याचं अर्भक म्हणून तरी दया दाखव माझ्या अरुणावर ! दादा, तुझ्या दारांत, नव्हे पदरांत घातलेल्या अरुणाचं तूं काय वाटेल तें कर—”

यापुढं वाचणं मला धोक्याचं वाटलं. कारण, समोरच्याच घरांत घड्याळाचा गजर खण्खणूं लागला. तें पत्र फाडून तात्काळ ते तुकडे रस्त्यावरून वाहणाऱ्या प्रवाहांत मी फेंकले, डोळे टिपले आणि—

दिवस उजाडतांच वर्तमानपत्रं विकणारीं मुलं ओरडूं लागलीं

“ पायरीवर पोर सांपडलं. चोरट्या प्रेमाचं नागडं प्रदर्शन. ताजी बातमी ! ”

त्यांच्या एकेका पुकारासरशीं माझं काळीज चिरत होतं ! पाळण्यांत त्या तान्ह्याला ठेवून वेड्यासारखा रडलों मी ! हें पाहून ती म्हणाली होती,

“ कशाला आणलंत हें गुजराचं मडं ? कुणी चांडाळणीनं— ? ”

पण माझा जोराचा हुंदका ऐकतांच तिनं जीभ आंवरली होती.

*

*

*

कौबळी किरणें

मनमुराद रडून होतांच मन जरासं हलकं झालं. डोळे पुसून मी उठलों, आणि ताईची चौकशी करावी म्हणून निघालों. स्टोव्ह पेटलेला आवाज ऐकून मी स्वैपाकघरांत डोकावलों; ती चहा करीत होती. थोडासा आराम वाटून मी ताईच्या खोलीत गेलों. पाळण्यांत अरुणशीं हितगुज करीत ती कोंटवर पाठमोरी बसली होती.

आई म्हणून ती त्याशीं खेळत होती.

थोडंसं समाधान वाटलं! मलाहि ! मी तिच्या जवळ जाऊन म्हणालों,
“ ताई ! ”

तिनं वळून पाहिलं. अभू तरळत होते तिच्या डोळ्यांत ! ते सुखाचे कीं दुःखाचे, तीच जाणे ! मी कांहींतरी बोलणार, पण तीच आर्घी हंसली,

“ माझा बाळ ! ”

मी चटकन् तिच्या तोंडावर हात ठेवला. हलक्या आवाजांत मी बजावलं,

“ हो, तुझाच ! पण ताई, हें तुला उघड बोलतां येणार नाहीं. भिंतीलाही कान असतात. ”

तिच्या मुखावर पुनः कारुण्याची अवकळा पसरली. असहाय्य-पणें पाळण्यांतल्या अरुणकडे पहात ती म्हणाली,

“ बाळ, तूं तरी मला आई म्हणशील ? ”

मी गंभीरपणेंच म्हटलं,

“ कां नाहीं म्हणणार ? पण हें कटु सत्य जगाला कळतां कामा नये. तुझ्या सुखाचा ठेवा परत करावा म्हणून मी हें केलं. पण जगांत वावरायचं, तर मायेला दयेचंच स्वरूप तुला द्यायला हवं. ”

यावर डोळे टिपीत तिनं विचारलं,

“माझं होऊं दे कांहींहि ! पण बाळाचं सुख—”

“बाळाचं सुख—तो जन्मला तेव्हांच तें संपलं ! मीं केलं हें तुझ्या-
साठीं—बाळासाठीं नव्हे.”

“काय ? माझ्यासाठीं ?”

“हो ! बाळासाठीं नव्हे ! चोरून जन्मतात त्यांना उजळ
माथ्यानं जगतां येत नाहीं या जगांत ! रडूं नकोस. न्यायी समाजाचा
दंडक आहे हा—”

पण तरीहि ती रडतच होती. आणि याच वेळीं ती चहा घेऊन
आंत आली. तिचेहि नेत्र पाणावले होते. माझ्या काळजाचं पाणी
पाणी झालं. मला जबर शंका आली, ‘ओवाळणींतलं रहस्य’
तिनं ओळखलं तर नसेल ?

— • —

उद्धार

गुलाबला अनिवार हंसू कोसळलं ! पलंगावर उठून बसतां बसतां
हातांतलं मासिक गुलनारच्या अंगावर फेंकून ती म्हणाली,

“ ही वाचलीस कां ग गोष्ट ? ”

मोठ्या आरशासमोर बसून गुलनार रंगत होती. मासिक
मालाला चाटून जातांच पुसट झालेल्या रंगावर पावडरचा भपकारा
उघळीत ती कांहींशा रुसव्या स्वरांत म्हणाली,

“ हें ग काय तुझं ? रंगूं तरी देशील कीं नाहीं मला ? ”

समोरच्याच छोट्या टेबलावरील तबकांतली सुपारी तोंडांत टाकीत
गुलाब अकारण हंसली आणि अल्लडपणें उगीचच पलंगावर लवंडून
मान वेळीत ती म्हणाली,

“ अग, पण गोष्ट तरी वाच. ”

“मला नाही बाई वाचतां येत तुझ्यासारखं !” तांबड्या रंगाची कांडी ओठावर फिरवीत गुलनार म्हणाली, “सगळ्यांचेच यजमान काहीं हौशी नसतात शिकवायला. बरं तें राहूं दे. गोष्ट तरी सांग बघू !”

“गोष्ट ? अकलेचे तारे म्हण लेखकाच्या ! आणि तिला म्हणे, पहिलं बक्षीस दिलंय संपादकानं ! बाकी तो तरी काय, एकाच माळेचे मणी सारे. ”

आणि यामुळेच तिला आपल्या गळ्यांतल्या माळेची आठवण झाली की काय कोण जाणे ! संवयीनुसार उघड्या असलेल्या उजव्या वक्षावर रुळणाऱ्या माळेशी ती खेळू लागली. पण यामुळे गुलनार अधिकच चिडली. चिडक्या स्वरांत तिनं म्हटलं,

“अग, पण सांगशील की नाही काय तें !”

लाडिकपणें पलंगाखालीं एक पाय हेलकावत गुलाब सांगू लागली,

“म्हणे, हे लेखक महाशय उद्धार करताहेत आम्हां वेश्यांचा ! काय मेली गोष्ट तरी, म्हणे एक वेश्येची मुलगी असते, खूप खूप शिकते, कॉलेजांत जाते, आणि यानं तिला आपल्या धंद्याचा वीट येतो. मला वाटतं, लेखकाला पोट नसावं. कारण, एकदां ती गॅदरिंगला गाणं गाते, आणि येवढ्यावर खूष होणाऱ्या कवीशीं ती लग्न करते. ”

आंबाड्यावरील गजरा हळुवार हातानं चेपीत गुलनारनं मधेंच अडवलं,

“मग काय चुकलं ग यांत ?”

गुलाब पलंगावर उठून बसली आणि त्वेषानं बोलू लागली,

कोंवळीं किरणें

“ पहिली घोडचूक म्हणजे त्या लेखकानं तिला कॉलेजांत घातली. तूंच सांग, एक तरी वेऱ्या इतका अविचार करील कां ? मुलीला द्याहाणी करून म्हातारपणीं तिची आई काय उपाशी मरणार होती ? बरं, इतकंहि करून ती शिकली, तें काय अगदीं धुतल्या तांदळा-प्रमाणं ? ”

“ पण शिक्षणानं तिला वीट येतो ना— ? ”

“ वेडे, गवयाचा मुलगा सुरांतच रडतो. चोराला चोरी करणं पाप वाटत नाहीं. काम ही शरिराची भूक आहे असं सांगणारं शिक्षण वेऱ्येला नीति शिकवील ? असे काय मोठे पाविऱ्याचे दिवे पाजळलेत या नीतिमान लोकांनीं ? पापी पापी म्हणून आमच्याकडे बोट दाखवणारे पुण्यवंतच आमच्या पापाचे पूरक नाहींत काय ? ”

गुलाब मधेंच क्षणभर स्तब्ध राहिली. समोरच्याच एका तरुणीच्या फोटोवर नजर स्थिर करून ती पुनः म्हणाली,

“ तुला माहित नाहीं. समोरच्याच घरांत एक मुलगी रहात होती. सुंदर होती. फार जिन्हाळा वाटे मला तिच्याबद्दल. माझी छबी वारली ना ? तशी दिसायची ती अगदीं ! कधीं दारांत तर कधीं खिडकींत ती उभी राहिली कीं कशी भुकेल्या डोळ्यांनीं मी तिला पाहात असे. माझीच चांडाळणीची दृष्ट तिला बाधली असावी. कारण, स्मशानांत गोवऱ्या गेल्या असतील अशा क्षयी रोग्याशीं तिचं लग्न तिच्या पुण्यशील बापानं लावलं. मला अजुनी आठवंत, डोक्यावर अक्षता पडेपर्यंत ती धाय धाय रडत होती. वेऱ्येसारखी वेऱ्या मी ! पण पोटाच्या पोरीची ही अमानुष कत्तल पाहून रातभर रडलें. ही काय नीति ? आमचं तसं नाहीं, इच्छेविरुद्ध जवळ येणाऱ्या कामुकाचं थोबाड रंगवण्याचं सामर्थ्य आमच्या चपलांत

आहे, कीं जें स्त्रियांच्या पातिव्रत्यांत नाही, धर्माच्या नीतींत नाही, सार्वभौम सत्तेच्या कायद्यांत नाही—”

गुलनार कांहींच बोलली नाही. गुलाबचा आवेश मात्र वाढतच होता. दीर्घ निश्वास सोडून ती म्हणाली,

“ काय म्हणे, गायनावर लुब्ध होऊन कवि तिच्याशीं लग्न करतो. लेखकाला ठाऊक नसावं, संगीतानं बेभान होऊन विषारी नागासारखी डुलण्याइतकी सज्जन नाही माणसाची जात ! तालसुरावर नाचण्या-इतकी फक्त भावनाच वेडी आहे. पण माणसाला बुद्धि देऊन परमेश्वर चुकला आहे. वेश्येशीं लग्न म्हणजे विस्तवाशीं खेळ आहे, हें तो कळ्याफुलाशीं खेळणारा कवि विसरला; तरी त्या पोरीला कळायला पाहिजे होतं, कीं कळ्यांचा भात होत नाही हें ! ”

इतकं बोलून होतां मात्र गुलाबचा आवेश ओसरला. गुलनार तरी काय बोलणार ? शांतताभंग करावा म्हणून गुलाबच पुनः म्हणाली,

“ म्हणजे मी शाहणी म्हणून बोलत नाही. पण मी तरी काय करूं ? अनुभवानं पिळवटलेलीं आंतडीं अशा घक्यानं बोलल्या-शिवाय राहात नाहीत. ”

बराच वेळ दोघीहि स्तब्ध होत्या. पण मधेंच गुलाबला कसलीशी आठवण झाली. सारा गंभीरपणा विसरून ती मोठ्यानं हंसली,

“ पण मी मुख्य तेंच विसरलें कीं ! ”

आणि आपली सारी वेशभूषा पलंगाजवळच्या मोठ्या आरशांत पाहात ती म्हणाली,

“ हा लेखक कोण ठाऊक आहे ? ”

“ कोण ? ”

पण याच वेळीं जिन्यांत पावलं वाजलीं.

कोंवळीं किरणें

“ अगबाई, आले वाटतं ? ” असं म्हणत गुलाब पळत पळतच सामोरी गेली. आणि निर्ढावलेल्या वहिवाटदाराप्रमाणं हंसत, पान चघळत येणाऱ्या तरुणाला लाडिकपणें बिलगत ती म्हणाली,

“ मला फार फार आवडली तुमची गोष्ट ! तुम्हांला—? ”

“ दुसरीच गोष्ट फार आवडते ? ”

“ कोणती ? ”

पण उत्तर देण्यापूर्वीं त्यानं अशा कांहीं अर्थपूर्ण दृष्टीनं सभोवतीं पाहिलं, कीं गुलनार उठून सरळ खालीं गेली. ती भरधांव जिना उतरत असतांच चुंबनाचा ‘च्य’ असा आवाज व दोघांचं निर्लज्ज हास्य तिच्या श्रवणीं आलं. तेव्हां स्वतःशींच ती गंभीरपणें म्हणाली,

“ आणि हे आमचा उद्धार करणार ! स्वतःचा उद्धार करा म्हणावं आधीं ! ”

सुखस्वप्न

कोणी एका सुप्रसिद्ध साहित्यिकानं म्हणे असं लिहून ठेवलंय, कीं प्रत्येकाच्या आयुष्यांत लिहिण्याजोगं असं कांहीं तरी घडतंच घडतं. हें थोरांचं वचन खरं करण्यासाठींच असेल बहुदां, पण गणपतरावाच्याहि आयुष्यांत ती घटना घडून आली खरी !

वास्तविक, गणपतराव म्हणजे अगदीं साधासिधा मनुष्य ! कुणाच्या एकीत नाही, दोन्हीत नाही, मग मध्यांत कुठला आलाय पडायला ? प्रेम करून माणसं झोंपतात अशा रामप्रहरीं बिचारा खडबडून उठे; बहिणीनं चहा दिला, कीं साताला कचेरीत जाई आणि दुपारीं पोटाच्या पिशवीत चार घांस मोजून टाकले, कीं पुनः आपल्या कामाला लागे तें अगदीं चंदेरी रात उजडेपर्यंत ! ज्या पत्राच्या कचेरीत तो खडेंघांशी करी, त्या पत्राच्या 'स्फुट विचारांत'

कोंबळीं किरणें

जरी तो हिटलर, चर्चिल प्रभृतींचे रहस्यस्फोट करी, तरी वस्तुतः शेजारणीची 'अंदरकी बात'हि त्याच्या गांवीं नसे. कारण एकच, कीं कुणी 'इथं पाणी मुरतंय' म्हटलं, कीं तो रस्ता त्यानं बदललाच ! शिवाय, त्याचा स्वभाव तर घर आणि कचेरी यांना जोडणाऱ्या रस्त्यापेक्षांहि सरळ; आणि तशांतच खालीं बघून चालण्याची त्याला संवय ! महात्म्याचे विचारहि इतके पवित्र, कीं शेजारून बाईं चाललीय कीं म्हैस चाललीय हेहि कधीं त्यानं सहेतुकपणें पाहिलं नाहीं. तात्पर्य काय, मुलींच्या शाळेंत मास्तर होण्याइतकी त्याची योग्यता. आणि मुलींचा मास्तर सायकलवरून पडेल, पण प्रेमांत पडणं कधीं शक्य तरी आहे कां ? आणि प्रेम नाहीं तिथं भानगड कुठली ? सिनेमा कंपनीतील दोन लेखकांप्रमाणं दोन बायकांचंहि कधीं जमत नाहीं असं म्हणतात. पण कोपऱ्यावरच्या नळावर भांडणाऱ्या बायकांनींहि एक मतानं सांगितलं असतं, कीं आमचे गणपतराव ना ! अगदीं सज्जन माणूस ! आणि सज्जन माणसाच्या आयुष्यांत लिहिण्याजोगं असं काय घडणार ?

अष्टाहासानं अगदीं लिहायचंच म्हटलं तर फार फार म्हणजे 'किलोस्करां'त एकादं चरित्र ! नाहीं म्हणायला, स्वारीचा जीवन-वृत्तांत मात्र 'उद्योग, उत्साह, उत्कर्ष'वर्धक असा होता खरा ! कारण, मोठ्या पुरुषाप्रमाणं, बाप वारला तेव्हां शाळेबरोबर आशाहि सोडून घरीं बसणं बिचान्याला भाग पडलं. पण रिकामा सुतार म्हणून घरच्या तुटपुंज्या सामग्रीवर एक छापखाना त्यानं सुरू केला. सिनेमावाल्यांची मर्जी सांभाळून चौदाचे चौवीस केले, तेव्हां कसं बसं 'सोडचिठी'च्या नोटिसा छापण्यालायक दैनिक सुरू झालं. आणि जेव्हां कुठं साडेतीन वर्षे सचोटीनं धंदा केला, तेव्हां

अकलेच्या भांडवलाशिवाय मिरवूं शकणारा साप्ताहिकाचा संपादक तो झाला.

खरं पाहतां, या वयांत त्यानं 'गुलाबी गालावर' किंवा 'वेणीतील फुलांवर' कविता करायच्या. पण हे काव्यविषय पाहिल्या त्याला सवड होती कुठं ! शिवाय, छापखान्यांतल्या कळकट पोरान्हे काळे हात बघून तर त्याची रसिकता केव्हांच मेली होती. साहजीकच, समोरच्या घरावरची "भाड्यानें देणें आहे" ही पाटी उन्हांनं तडकून गेली तरी त्यानं कधीं पाहिलीहि नव्हती.

पण गुलाबी रंगांतच काय विलक्षण गुणधर्म आहे कुणास ठाऊक ! ती पाटी जाऊन जेव्हां त्या घराच्या खिडक्यांना गुलाबी रंगाचे पडदे लागले, तेव्हां नकळत त्याचं लक्ष तिकडे गेलं. आणि आठदहा दिवसांत जसे त्या समोरच्या अंगणातील गुलाबहि बहरले, तेव्हां तर तो मनाशीं म्हणाला,

“ इथं राह्यला आलय तरी कोण असं ? ”

त्याच्या या प्रश्नाचं उत्तर एकदां तो जेवत असतांना पोष्टाच्या शिपायानं ओरडूनच त्याला सांगितलं,

“ देसाई मास्तर ! ”

आणि कां कुणास ठाऊक, जेव्हां चार दोन मुली वरचेवर जातायेतांना त्याला दिसल्या, तेव्हां तो मनाशींच हंसून म्हणाला,

“ मास्तरसाहेबांना मुलगीहि आहे वाटतं एकादी ? ”

एकदां तर अशाच शंकेनं खूष होऊन तो विडी ओढीत असतांना समोरच्या माडीच्या खिडकीचा एक पडदा सरकून बाजूस सरला. त्यानं अधीरतेनं डोकावून पाहिलं. एक उण्यापुण्या उंचीची, काळीसांबळी, सुंदर नव्हे पण मोहक अशी सडपातळ तरुणी त्याच्या

कोंवळी किरणें

दृष्टीस पडली. धुराचीं वलयं हवेंत सोडीत तिच्याकडे तो अनिमिष नेत्रांनीं पाहूं लागला. अंगणांतील बहरलेल्या गुलाबगेंदांकडे पाहात ती आपल्याच गाण्यामध्ये निमग्न होती. आपल्या गोड आवाजांत ती गुणगुणत होती,

“ सुखकेऽदिन येऽएक सपन थाऽऽ ”

आणि मधुनच ती अकारण हंसे. त्या वेळीं तिच्या गालावर प्रगट होणारी खळी गणपतरावाला भारी चित्तवेधक वाटली. किती तरी वेळ तो तसाच पाहात राहिला असता. पण सहज तिची दृष्टि गणपतरावाकडे गेली मात्र—स्थानभ्रष्ट झालेला पदर सांवरून लाजल्याचा लाडका अभिनय करीत ती दृष्टिआड झाली.

आणि गणपतरावहि “ अरेच्या, दोन वाजले कीं ! ” म्हणत कोटटोपी चढवून कचेरीस गेला.

* * *

दुसऱ्या कां तिसऱ्या दिवशीं असेल ! दुपारीं गणपतराव जेवायला घरीं आला तेव्हां त्याला खरंच वाटेना. दारापाशीं सायकल ठेवीत असतांना दोनच पट्ट्यांच्या मखमली चपला त्याला दिसल्या. आणि मुलींच्या चपला या कामधेनुसारख्या असतात. त्या दारांत आल्या, कीं इच्छित साघायला मग अवधि लागत नाही. त्यानं अधीरतेनं पाहिलं, तों ती समोरची मुलगीच आपल्या विधवा बहिणीशीं बोलत खोलींत कॉटवर बसलेली त्याला दिसली.

त्याला पाहून ती उठून जाऊं लागली. तेव्हां क्षणाचाहि विलंब न लावतां कोट खुंटाळ्याला अडकवीत तो म्हणाला,

“ बसा, बसा, मी निघालोंच जेवून ! ”

आणि जेवतांना त्याला वाटलं, कीं रोजचंच थंडगार अन्न आज

कसं चवदार झालं आहे. तो त्यावर ताव मारीत असतांना बाहेरूनच त्याला ताईनं विचारलं,

“ शरद निघाल्या रे ! तुझा ‘ किलोस्कर ’ नेऊं देत कां जरा ? ”

हात धूतच तो घाईनं उत्तरला,

“ हो, हो, हवा तर ‘ झंकारहि ’ न्या म्हणावं. आंतल्या खिशांत आहे बघ माझ्या. ”

आणि याचा परिणाम व्हायचा तोच झाला. गणपतरावाचं घर म्हणजे शरदचं मोफत वाचनालय तर झालंच ! पण समोरचे वृद्ध मास्तरहि नियमानं जाऊं येऊं लागले. एकदां सहज त्यांनीं चहाला बोलावलं तेव्हां तर गणपतराव मनाशीं म्हणाला, “ घरोबा या शब्दाचा अर्थ आणखी काय असणार बरं ? ”

शरदला तर ताईचा इतका लळा लागला कीं—

काय झालं, शरदला नवीन आणलेली रेकॉर्ड लावण्याची एकदां लहर आली. पण तिचे बाबा तर जेवून झोंपलेले ! ती मनाशीं म्हणाली सुद्धां,

“ म्हातारीं माणसं रातभर जागून दुपारींच झोंपतात कशाला कोण जाणे ! ”

तेव्हां ताईकडे येऊन ती अगदीं हट्टूनच बसली,

“ चला ना, मी फोनो ऐकवते तुम्हांला. ”

“ असं ग काय तुझं ? ” ताई संकोचानं म्हणाली, “ आपण लहानां कां आहोंत, असं अवेळीं फोनो ऐकायला ? ”

“ हो, मी लहानच आहे ! ”

आणि असं म्हणून शरदनं लहान पोरीप्रमाणं गाल फुगवून जो मुग्धपणाचा गोड अभिनय केला, तो आपल्या खोलींतल्या आरशांत डोळे भरून पाहात, गणपतराव आंतूनच म्हणाला,

कोंबळीं किरणें

“ ताई, जाईनास कां जरा. ”

गणपतरावाच्या या अनपेक्षित अस्तित्वानं चपापून, शरदनं आपल्या ओठांचा चंबू करून, तो आपल्या डाव्या हाताच्या बोटांनीं लपवण्याचा जो अभिनय केला, तो तर गणपतरावाला मारीच मोहक वाटला.

* * *

आणि जसजसे असले प्रसंग वरचेवर घडूं लागले, तेव्हां गणपतरावाला थोडं फार समाधान वाटूं लागलं. कारण शरद त्याच्या दृष्टिपथांत येईपर्यंत त्याचं असं प्रामाणिक मत होतं, कीं कांहीं माणसं केवळ प्रतिकूल परिस्थितीशीं झगडण्यासाठींच जन्माला येत असतात. अनुकूल घटना त्यांच्यासाठीं नसतातच ! आणि अशा दुर्भाग्यापैकींच आपण एक आहोत. कसलं सुख आहे आपणांला ? आईचं प्रेम—यशवंतांची कविता वाचूनच तें कल्पिलेलं ! बहिणीचं सुख—किती सुखद स्वप्नं रंगवलीं होतीं आपण ताईच्या संसाराचीं ! संसाराचा श्रीगणेशा तिला घालून दिला; पण लहान मुलाप्रमाणं दैवहि श्रीगणेशांत चिरकाल रमत नाहीं हेंच खरं ! राहातां राहिला बापाचा आधार—पण कॉलेज तर राहोच, मॅट्रिक झालों हेंच नशीब !

अशा परिस्थितींत शरदचा सहवास म्हणजे वाळवंटांत चुकलेल्या कोकिलेस आम्रमोहराची छाया लाभावी, तसंच होतं हें ! खरं पाहातां, गणपतरावासारखा सुखाला बुजणारा माणूस अशा कल्पनांत रमणार नाहीं. पण शरद चुरूचुरू बोलूं लागली कीं त्याला वाटे, जाणून बुजून उगीच माणसानं सुखासीन राहणं तरी चांगलं कां ? वृक्षार्चीं मुळं ओल्या जमिनीकडेच ओढ घेतात.॥ त्याच्या मनाचीहि अशीच चलबिचल झाली. आणि अशा चम-

कारिक सुखाचा तो अनुभव घेत असतांना एकदां शरद घांवतच दारांत आली आणि म्हणाली,

“ हें काय ओळखा बघू ! ”

“ वाः, चोर मालकाचीच जवानी घेऊं लागला की ! ”

शरद फणकान्यानं म्हणाली,

“ काय चोरी केलीन् हो मी ? ”

“ एक दोन गोष्टींची की काय ! ”

“ एक तरी सांगा ना. ”

“ हातांतली कादंबरीच घ्या की ! ”

“ पण दारं उघडीं टाकून झोंपावं कशाला मालकानं ? ”

या बिनतोड प्रश्नाला उत्तर देतां आलं नाही, तरी यानं शरदचं कौतुकच वाटलं त्याला. कारण, आपण काल कादंबरी वाचतां वाचतांच झोंपलों आणि जागं होतांच ती नाहीशी झाल्यानं आपण तिला किती किती व कुठं कुठं शोधली, याचीच त्याला गंमत वाटली. हें जाणून ताई तेव्हां म्हणाली होती,

“ कादंबरी शोधतोस काय ? ”

“ कां ? ”

“ ती नेलीय तुझ्या शरदनं. ”

आईच्या ‘ तुझ्या शरदनं ’ या शब्दांनीं गणपतराव केवढ्यांदा चपापला ! पण हें बघून ताईच पुढं म्हणाली होती,

“ खरंच, तुझा फोटो हातांत घेऊन ती उभी असतांना मीं तिला काल बरोबर पकडलं. मीं थडेंत म्हटलं देखील तिला, सांगूं कां दादाला ? ”

कोंवळीं किरणें

यावर गोंधळलेल्या शरदचं ताईनं असं कांहीं रसभरित वर्णन केलं होतं, कीं तें सारं सारं गणपतरावाला आतांहि स्पष्ट दिशं लागलं. किती तरी वेळ तो शरदकडे टक लावून पाहूं लागला. तेव्हां शरदनं लाजून मान वळवली आणि गणपतराव भानावर येऊन म्हणाला,

“ या ना आंत. ”

शरद दांतांनीं पदराचं टोक चावीत म्हणाली,

“ म्हटलं, ताई मला ‘ ये जा ’ म्हणते. ”

शरदच्या या खुलाशानं गणपतरावाला मनस्वी संतोष वाटला. त्यानं निरखून तिच्याकडे पाहिलं. टेबलावर कादंबरी ठेवून तिच्या पानांशीं ती खेळत होती.

कौतुकातिशयानं तो तें पाहूं लागला. एका पानावर तांबड्या पेन्सिलीनं अधोरेखित केलेला मजकूर त्याच्या दृष्टीस पडला. तो उगीचच वाचूं लागला—

“ कथेंतील नायिका अद्याप आपल्या समाजांत जन्मायची आहे. प्रेमनिष्ठेच्या, समान हक्काच्या गप्पा ती फक्त वल्लभाशींच मारते. पण आचरणाची पाळी आली, कीं बापासमोर तिला मुकेपण येतं. आणि असं होतं तोंपर्यंत तिच्या रमणाचा प्रेमप्रसंग हें एक त्याचं सुखस्वप्नच ठरण्याचा संभव नाही काय ? ”

आणि त्याच्या शेजारीच “ साफ खोट ” अशीं तांबडीं अक्षरं पण त्याला दिसलीं.

तेव्हां हंसून त्यानं म्हटलं,

“ कुणी लिहिलंय हें ? ”

“ मी ! ”

का कोण जाणे, शरदच्या गालावर गुलाबी रंगाच्या पिचकान्या कशा एका क्षणांत उडवल्याचा आभास झाला. गणपतरावाला कळून चुकलं, कीं जीवनांतील मोठं साहस करण्याची वेळ ती हीच ! तो घोगऱ्या आवाजांत म्हणाला,

“ बैस तर खरी ! ”

मंत्रमुग्धप्रमाणं शरद टेबलाला रेलून बसली. पण अनपेक्षितपणें उद्भवलेल्या शांततेमुळं तिचा ऊर घडघडूं लागला. आपले डोळे जड होताहेतसं वाटून तिनं ते क्षणभर मिटून धरले. आणि त्याच-वेळीं त्याच्या कांपऱ्या हाताचा स्पर्श तिच्या मांसल बाहूला होतांच तिची सारी देहलता कशीं नखशिखांत कांठ्यांनीं भरून गेली. कर्ण-रंध्रांतून तेव्हां चारच शब्द तिच्या हृदयाशीं जाऊन भिडले,

“ शरद, तूं माझी होशील ? ”

ती कांहींच बोलली नाही. मात्र सभोवतीं कोणी असेल कां, अशा भयभीत नजरेनं तिनं सर्वत्र पाहिलं. कोणी नाही असा विश्वास वाटतांच तिनं आपणहून त्याच्या वक्षावर आपलं मस्तक टेकलं. आणि—

अगदीं ऐनवेळींच ताईनं रसभंग केला,

“ शरद, बाबा बोलावतात बघ तुला. ”

चटकन् शरदनं स्वतःला सांवरून घेतलं. पळतच ती घरला निघून गेली. ती घरांत जाईतों गणपतराव तिला पाठमोरी पाहात होता. तो आज इतक्या आनंदांत होता, कीं आकाशांत धिरट्या घालणाऱ्या घारीनं जमिनीवर झडप घालून कांहीं तरी पळवलं आणि एका कोंबडीनं खालीं उगीचच आक्रोश केला, याकडेहि त्याचं लक्ष गेलं नाही.

कोंवळीं किरणें

आणि दारांत उभा असलेला टांगा दिसूनहि त्याला विचार
करण्याइतकं महत्त्व देण्याची आवश्यकता त्याला वाटली नाही.

* * *

मात्र शरद गेली ती पुन्हां आलीच नाही.

तेव्हां त्या सान्या सूचक चिन्हांचा अर्थ त्याच्या ध्यानीं आला.
लवकरच शरदच्या दाराला तोरण पण लागलेलं त्याला दिसलं. तें
पाहून फक्त एकदांच त्यानं अर्धवट मनाशीं म्हटलं,

“ साफ खोटं ! ”

आणि असं म्हणून तो खिन्नपणें हंसला, तेंहि एकदांच !

कोकिळा

“ कूऽहूऽऽऽकूऽहूऽऽऽ ”

अंगणांतील आम्रवृक्षावरील कोकिळेनं कूजन करावं, आणि त्याचवेळीं गाणं संपवून, सुहास्य करीत उषेनं खिडकीबाहेर पहावं, हा दिनक्रम अगदीं ठरलेला ! बाहेरचा देखावाहि किती रमणीय असायचा त्यावेळीं ! ” बालभानूच्या सोनेरी किरणांनीं खुलून दिसणारी ती आम्रमंजिरी, सुगंध उघळणाऱ्या त्या हंसऱ्या कळ्या, पांखरांना खेळवणारीं तीं टपोरीं फुलं, आणि दंभिंदूनीं अलंकृत झालेल्या बागेंतल्या त्या तरुवेली, किती तरी वेळ उषा हीं सारीं दृश्यं मनमुराद पहात राही ! दिनक्रमानुसार घराबाहेर पडणाऱ्यांचीं मनंसुद्धां कशीं प्रफुल्लित होत हें पाहून ! कारण, उषेचा हंसरा चेहरा पाहिला, कीं तिच्या नुक्त्याच संपलेल्या मन-

कोंवळीं किरणें

हारी गाण्याचे सुरेल आलाप अजुनी वातावरणांत तरंगत असल्याचा भास होई. झुळुझुळू वहात आपल्या मधुर खळखळीनं आनंदाची खैरात करणारा निर्झरच जणुं वहात होता तिथं !

नित्याप्रमाणं आजहि कोकिलेचं कूजन श्रवणीं येतांच उषेनं हंसत बाहेर पाहिलं. मात्र आज तिच्या चेहऱ्यावर आनंदाइतकीच अधीरताहि भरून राहिलेली दिसत होती. डोळ्यांआड येणारी लतापणें करपल्लवांनीं दूर करीत तिंनं पाहिलं; आणि त्याच वेळीं त्या प्रशांत वातावरणांत मंजुळ स्वर घुमले,

“ आई, आई ! ”

आनंदातिशयानं घांवतच उषा दारांत आली. एक सडपातळशी सुंदर तरुणी पळतच आंत येत होती. पंधरावीस वर्षांच्या आंतबाहेरच वय असावं तिचं; पण अल्लडपणा मात्र पांचसहा वर्षांच्या पोरीचा दिसत होता. तिचे अवखळ हावभाव पाहून कुणालाहि हरित तृणावर मुरडणाऱ्या लतिकेची आठवण झाली असती. आणि खरंच, फुगीर गालावरचे ते टपोरे गुलाब फिकट हिरव्या रंगाच्या शिरशिरित पातळाआडून खुलून दिसणाऱ्या तिच्या तनुल्लेवर किती शोभून दिसत होते. मनाची ओजस्विता दर्शवणारे ते तेजाळ डोळे, सरळ स्वभावसूचक अशी ती चाफेकळी नासिका, आणि अल्लडपणाचं प्रतीकच असं तें सात्त्विक सौंदर्य ! हें सारं पाहून वात्सल्याचं उधाण उषेल अनावर झाल्यास त्यांत नवल तें काय ? घांवत येऊन तिंनं कमरेभोंवतीं हातांचा विळखा घालतांच, तिचा प्रेमातिशयानं मुका घेऊन उषा हंसली,

“ कोकिले ! ”

“ कूऽहूऽऽ ”

आणि त्याचवेळीं बाहेरच्या कोकिलेनं पुनः कूजन केलं. पण कां कोण जाणे, उषा किती चपापली यानं ! तिनं बाहेर पाहिलं; कोकिलेनं मान वर करतांच उषेच्या मुखावर कारुण्याची छाया पसरतांना तिला दिसली. मातेच्या मुद्रेवरील या अकल्पित फरकाचं तिला नवल वाटलं. पण काय करावं, हें न कळून मिठी अधिकच घट्ट करीत ती उद्गारली,

“ आई ! ”

उषेचं हृदय भरून आलं होतं; मस्तक टेकतांच तिच्या भरल्या उराची ऊब कोकिलेला किती समाधानाची वाटली. मस्तकावर मातेचे उष्णाश्रु ठिबकतांच कोकिलेनं तिला आंत नेलं आणि तिला पलंगावर बसवून डोळे टिपीत ती सद्गदित स्वरांत म्हणाली,

“ हें ग काय तुझं, आई ! आतां ते येणार; त्यांना काय वाटेल ! ”

मुलीचा हा समंजसपणा पाहून उषेला भडभडून आलं. हुंदका आंवरण्याचा प्रयत्नहि न करतां ती म्हणाली,

“ खरंच, तुझी आई मी शोभतसुद्धां नाही. ”

कोकिलेचा कंठ यानं दाटून आला. आईच्या मांडींत आपलं मुख लपवून ती असहाय्यपणें म्हणाली,

“ आई, नको ग असं बोलूं ! ”

शकुंतलेनं माहेर सोडतांना वर्णिलेल्या करुणाजनक प्रसंगाची पुनरावृत्ति जरा निराळ्याच तऱ्हेनं होत आहे, असं कोकिलेला वाटलं. बराच वेळ त्या त्याच अवस्थेंत होत्या; पण घड्याळाचा ठोका पडतांच, “ अगबाई, साडेआठ तर वाजले. ” अशा अर्थाची मुद्रा करून कोकिल्ला जागची उठली. आंत जात ती म्हणाली,

कोंवळीं किरणें

“ मी चहा करतें. ते येतील पहा हं जरा. ”

आणि असं म्हणून ती आंत गेली, दृष्टिआड झाली, तरी उषा तशीच पहात राहिली तिकडे !

कोकिळेवरच तिचा सारा जीव होता. केवळ मुलीसाठीच कुणाचीहि भीड न ठेवतां तिचं तिचं संगीतच नव्हे, तर शिक्षणहि पूर्ण केलं होतं. गणिकेची मुलगी म्हणून समाजांत तिची अवहेलना होई; पण आपल्या पोरीला त्या किळसवाण्या जीवनाचा गंधहि नसावा, या एकाच हेतूनं उषेनं वैराग्याचं जीवन स्वखुषीनं स्वीकारलं होतं. ग्रामोफोन कंपन्यांना गाण्यांच्या रेकॉर्ड्स देऊन, तर कधी रेडिओवर कार्यक्रम करून, आपणां दोघांची उपजीविका करण्यांत तिला किती तरी समाधान वाटत होतं. कारण, कधी कां होईना, पण आपल्या या नव्या व्रताचं आणि मुलीच्या सद्गुणांचं चीज होईल, अशी आशा तिच्या हृदयांत सारखी वसत होती.

आणि ती सफलहि झाली. कॉलेजच्या गॅदरिंगच्या वेळीं तिच्या काव्यगायनावर विराग कवि इतका संतुष्ट झाला, कीं तेव्हां झालेल्या त्यांच्या ओळखींतूनच प्रेमाचा जन्म होऊन, त्याचं रूपांतर त्यांच्या लक्षांत झालं. कोकिळेच्या नांवावर बँकेत असलेल्या अलोट संपत्तीसाठीच ही सुधारणा विरागनं स्वीकारली, अशी टीकाहि तेव्हां कांहीं पत्रांतून झाली. पण, जाहिरातीच्या दीडदमडीसाठीं स्वतःशीं प्रतारणा करणाऱ्यांना, पैशासाठीं कां होईना पण, इष्ट असं त्यांचं हें सुधारणामूलक धाष्टर्य वावगं वाटल्यास त्यांत नवल तें काय ?

कांहीं असो, त्यांच्या लग्नामुळे उषेच्या मनावरचं दडपण थोडं ओसरलं होतं, एवढं खरं ! पण तें पूर्णपणें मात्र नाहीसं झालं नव्हतं. कारण, हृदय हलकं होतांच होणारा निर्भेळ आनंद तिच्या मुखावर

कांहीं नेहमी दिसत नव्हता. मुलीच्या कौतुकांत विरजण घालणारी असमाधानाची छाया कधी कधी तिच्या मुखावर वावरतांना दिसे. आणि अशा वेळीं नळकत ती आपल्या आवडीचा चरण गुणगुणे,

“ काकांनीं परिपोषिला न कळतां जाता त्वरें बोलुनी ।
भासे कोकिल मात्र तो मज सदा त्या रंगतां कूजनीं । ”

आणि मनसोक्त रडेतों ती गाणं गात राही. आतांही ती गाऊं लागली; पण गातां गातां ती मध्येच थांबली. अश्रू पुशीत तिनं मागं पाहिलं. कारण, समोरच्या मोठ्या आरशांत विराग तिला येतांना दिसला. स्वागतार्थ कृत्रिमपणें हंसण्याचा प्रयत्न करीत ती म्हणाली,

“ केव्हां आलांत ? ”

“ आतांच ! ”

“ मग बोलला कां नाहीं ? ”

“ गाणं ऐकत होतो तुमचं. ”

“ इद्दश, माझं ? ”

“ हो, तुमचं. ”

“ म्हटलं, तुमचीच कविता आहे ही ! ”

“ कविता माझी; पण त्यांतलं काव्य जाणलंत तुम्हीं. ”

“ कशावरून ? ”

“ हे डोळे सांगतात कीं ! ”

उषेच्या डोळ्यांतील आर्द्रता अजुनी गेली नव्हती. पण याची जाणीव विरागकडून मिळाल्यामुळे ती अधिकच गंभीर झाली बराच वेळ ती कांहीं बोलली नाही. तेव्हां विरागच म्हणाला,

“ मी एक विचारूं ? ”

“ हो. ”

कोंवळी किरणें

“ पुष्कळ वेळां मी हें बघतों. ”

“ हें म्हणजे ? ”

“ हे चरण गातांना तुमचे डोळे कां द्रवतात ? ”

आपल्या दुःखाची शंका दुसऱ्याला आली म्हणजे माणूस हतबल कां होतो कळत नाही. उषा कांहींच बोलली नाही. मात्र आसवांची माळ तिच्या नेत्रांवाटे घळघळा ओघळूं लागली. हें सहन न होऊन विराग म्हणाला,

“ माफ करा, मी चुकलों. ”

“ कांहीं तरीच. ”

“ खरंच, मी विसरलों—”

“ काय ? ”

“ कांहीं दुःखं अशीं असतात, कीं तीं कुणालाहि सांगावीशीं वाटत नाहीत ! ”

“ पण कांहीं माणसं अशीं असतात, कीं त्यांना सारं कांहीं सांगावंसं वाटतं ! ”

“ मग —सांगूं शकाल मला ? ”

“ एक भीति वाटते ! ”

“ कसली ? ”

“ आतांपर्यंत माझी पोर समाजानं हेटाळली, पण —”

“ पण काय ? ”

“ रागावूं नका. वचन द्याल ? ”

“ हें घ्या. ”

“ तुम्हीं नाही ना तिला कधीं दूर करणार ? ”

“ उषाबाई, विश्वास नाहीं माझा ? ”

“ क्षमा करा. मी नव्हे, आईचं हृदय बोललं तसं ! ” आंवढा गिळून उषा बोलूं लागली, “ सारं सारं कांहीं सांगतें मी ! सांगायला लाज-नव्हे, भीति वाटते. तुम्हीं पण कठोर मनानंच ऐका. ”

त्यावर थोडा वेळ थांबून उषा सांगूं लागली,

“ कोकिल्ला माझी मुलगी नसती तर तिला या गोष्टीचा अभिमान वाटला असता. तुम्हांलाहि कष्ट झाले नसते. कारण, समाजानंच कौतुक केलं असतं तिचं ! पण दुर्दैव त्रिचारीचं, कोकिल्ला घरंदाज नाही. ”

व्याकूळ अंतःकरणानं उषेन उशीत तोंड खुपसलं; तेव्हां आंवढा गिळून विराग म्हणाला,

“ हें काय उषाबाई, मला कां तें ठाऊक नाही ? ”

“ नाही ! ”

“ काय ? ”

“ उषा माझीहि मुलगी नाही. ”

विराग दचकून उद्गारला,

“ म्हणजे ! ”

“ बऱ्याच वर्षापूर्वीची गोष्ट ! मी पहांटें उठलें होतें. तंबोरा जुळवून मी गाण्याला बसणार; पण त्याच वेळीं नूतन बालकाचं पहिलं आक्रंदन माझ्या कानीं आलं. जिवाचा कान करून मी ऐकलं. माझ्याच बागेंत तें रडत होतं. कंदील घेऊन मी दार उघडलं. पाहतें तों पायरीवरच एक पोरका प्राण ! दयेचा धर्म सांगणारी जनता उबदार पांघरुणाखालीं झोंपली होती. आणि एक अनाथ अर्भक थंडीवाऱ्यांत आईसाठीं जीव तोडीत होतं. आई कुठं होती त्याची कुणास ठाऊक ? विराग, लाज वाटली होती तिला आपल्या आईपणाची—”

कोंबळीं किरणें

विरागनं पाहिलं. तिच्या डोळ्यांतील आर्द्रता नष्ट होऊन, त्वेषाचा आवेश तिथं दिसत होता. ती बोलतच होती,

“ रागावूं नका. मी स्पष्टच बोललें; तुम्हां घरंदाजांच्या घरांत मैत्रीणी, बहिणी, पत्नी या सान्या इमानी असतील. पण किती बेइमानी आया उजळ माथ्यानं त्यांत नांदत असतील याची गणति कुणाला आहे ! बहीण, पत्नी, नव्हे—मैत्रीणीचं नातंसुद्धां आम्हांला वर्ज्य ! कारण आम्ही पापी ! कबूल करतें मी—आम्ही पापी आहोंत. पण हेंहि तितकंच खरं, कीं वाटेल तें पाप आम्ही करूं; पण पोटाचं पोर रस्त्यावर फेंकण्याचं पाप आमच्याहातून कालत्रयीं होणार नाही. पोटासाठीं पाप करणाऱ्यांना तें साधत नाही. कारण, खाल्लं अन्न मनाला जागं करतं. पण—प्रेमाची मदिरा माणसाला बधिर करते. आणि म्हणूनच, प्रेमाचं प्रदर्शन असं दारोदार होतं. माझ्यावर विश्वास ठेवा विराग, तें अर्भक घरंदाजाचं होतं ! ”

विरागच्या कविद्वयाला या कटु सत्याचे आघात तडातड् बसत होते. तरी उषेचा आवेश ओसरला नाही. तिच्या वाकशरांच्या संगिनी झडतच होत्या,

“ विनाश्रित अर्भक पाहून तुम्हां लोकांना दयेचा पान्हा फुटतो आणि ‘अनाथबालकाश्रमाचे’ मजले चढवता आपण ! कारण काय, तर एकाहि आईचा ऊर पाझरत नाही म्हणून ! मात्र मला वात्सल्याचं भरतं आलं. मला काय, बोलून चालून पापाची पुतळीच मी ! मीं सरळ उचलून तो मांसाचा गोळा पदरांत घेतला. ‘ट्यां-ट्यां’ करीत तें आईला बोलवीत होतं. पण त्याची आई ! विराग, उगवत्या अरुणाच्या साक्षीनं मीं त्याला शपथ दिली, “ मी तुझी आई. ” आणि विराग, त्याच क्षणीं तें सत्संतानसुद्धां पापी ठरलं. ”

उषेचा आवेश पार मावळला. असहाय्य होऊन ती रडू लागली. पहिला उमाळा ओसरतांच तिनं रडू आवरलं. किती तरी वेळ तीं दोघं स्तब्धच होतीं. टक् टक् असा घड्याळाचा आवाज ऐकत, शांत पण कांहींशा धोगऱ्या आवाजांत उषा एकच वाक्य उद्गारली,
“ तीच माझी कोकिळा ! ”

आणि त्याच वेळीं ‘ खळ ’ असा मोठा आवाज होऊन त्या दुःसह शांततेचा भंग झाला. दोघांनींही दचकून मागं पाहिलं. कोकिळेच्या हातांतला चहाचा ट्रे दारांतच गळून पडून किटली-कपाचे तुकडे तुकडे झाले होते. धांवतच उषा पुढं झाली. वेशुद्ध होऊन आईच्या अंगावर कोलमडतांच कोकिळा किंचाळली,

“ आई, आई ! ”

आणि त्याच वेळीं अंगणांतली कोकिळामुद्दां ओरडली,

“ कूऽहूऽऽकूऽहूऽऽ ! ”

पुढारी

गिरणीचा भोंगा झाला !

वारुळांत मुंग्यांची रीघ लागावी, तसा मजुरांचा लोंढा त्या गिरणीच्या फाटकांत शिरूं लागला. आणि कब्रुतरं खुराड्यांत शिरतांच अंगण मोकळं व्हावं, तसं दहाबारा मिनिटातच त्या गिरणीचं तें भव्य पटांगण मोकळंहि झालं.

गिरणीचा दुसरा भोंगा वाजला.

कामाला सुरवात करण्याचा हा नेहमींचा संकेत ! पण तो मिळतांच भराभर मजूर आपापल्या वार्डाबाहेर पडले. आणि गिरणीचं तें पटांगण पुनः माणसांनीं खच्चून भरलं. सर्वांनीं एकच गर्जना केली,

“ मजुरांचा विजय असो ! ”

एकजात मजूर कसे कष्टांनीं झिजूत निघाले होते; पण त्या आरो-
ळींत मात्र उत्साह आणि विश्वास अमूप होता.

कचेरीच्या दारावरच्या शिपायाला या अकल्पित वावटळीचा
विस्मय वाटला. धांवतच तो आंत व्यवस्थापकाकडे गेला आणि
गोंघळून म्हणाला,

“ साएब, संप केलाया जणूं मजुरांनीं ! ”

हातांतली जळती सिगार तशीच टाकून आनंदराव खुर्चीतून
उठला; आणि बाजूच्या दारांतून गॅलरींत हजर झाला. त्याला पाहा-
तांच मजुरांनीं पुनः आपला जयजयकार केला. त्या सर्वांना शांत
होण्याची हातानं इशारत देऊन आनंदराव म्हणाला,

“ लोक हो, शांत व्हा ! शांत व्हा ! ”

आणि शिपायांनीं आज्ञा पाळावी, तशी त्या सर्व मजुरांनीं
एकदम शांतता धारण केली. आनंदराव गॅलरींतूनच बोलूं लागला,

“ आज आपण संप का पुकारणार आहांत ? ”

त्यावर एकच आक्रोश अंतराळीं घुमला,

“ होय. होय ! ”

या हजर जबाबानं आनंदराव एकदम गंभीर झालासा दिसला.
क्षणभर थांबून तो बोलूं लागला,

“ संपाचा हट्ट आपण घरावा या आपुलकीचा आम्हांला
आनंद वाटतो. पण त्याबरोबरच अकल्पितपणें आपण संप करावा
याचा मात्र विषाद वाटतो. ”

आनंदरावाचे हे शब्द ऐकतांच सर्व मजुरांनीं आपलीं तोंडं
एकदम आपल्या पुढान्याकडे वळवलीं; तेव्हां विठ्ठलरावाला कळून

कोंबळीं किरणें

चुकलं, कीं याचं उत्तर देण्याचं काम सर्वोनीं आपल्यावरच सोंपवलं आहे. तो पुढं होऊन आवेशानं उत्तरला,

“ हा संप अकल्पित नाही. याचीं कारणं तुम्हांला माहीत आहेत. ”

तेव्हां आनंदराव त्याला उद्देशून म्हणाला,

“ आपण या संपाचे कर्णधार दिसता ? ”

“ हो, आणि याचा मला अभिमान वाटतो. ” विठ्ठलरावाचा आवेश कायम होता. तो म्हणाला, “ मालकापेक्षां मजुरांच्या जीवनाशीं समरस होण्यांतच मला अधिक माणुसकी दिसते. ”

पुनः एकच आरोळी दुमदुमून राहिली,

“ विठ्ठलरावकी जय ! ”

विठ्ठलरावावरील लोकांची ही श्रद्धा पाहून आनंदरावाला विस्मय वाटला. तो दीनवाणीनं म्हणाला,

“ लोक हो, हा अविचार तुम्हीं करूं नका. तुमचा आमचा आजवरचा जिव्हाळा ध्यानीं आणा. ”

“ रातपाळीनं राबवून घेण्यांत तो प्रगट झाला आहे. ”

यानं मात्र आनंदराव चमकला. तो विठ्ठलरावाला म्हणाला

“ पण आतां सहा सहा तासच काम आहे ना ? ”

“ पण त्याबरोबर तुम्हीं पगारकपातीची भाषा काढलीत ! दहा दहा तास राबवून पगारवाढीची जरूरी तुम्हांला भासली नाही. ”

तेव्हां काकुळती आल्यासारखं करून आनंदराव कांहीं तरी उत्तरला,

“ हें पाहा, हा वाद असा प्रश्नोत्तरांनीं सुटण्यासारखा नाही. मी आतां मालकांना फोन करतो; कार्यकारी मंडळाची सभा बोलवतो आणि लवकरच तुमचीं गाऱ्हाणीं—”

पण त्याला बोलू न देतां विठ्ठलराव म्हणाला,

“ हें बघा, हीं संस्थानी आश्वासनं आम्हांला नकोत ! खुशाल तुमच्या सभा भरवा आणि मगच आम्हांला बोलवा. ”

आणि एवढे बोलून होतांच मजुरांना उद्देशून तो म्हणाला,

“ बांधव हो, अशा आश्वासनांना तुम्हीं भुलू नका, फसू नका. तुम्हीं माझ्यावर विश्वास टाकला आहे, त्यावर विसंबून असा. लक्षांत ठेवा, तुमचा पुढारी म्हणून जरी मी मालकांशी मिसळत असलों तरी मी श्रीमंतांचा गुलाम नाही. मी तुमचा, गरिबांचा नोकर आहे. माझ्या अंगांत रक्त आहे, तोंपर्यंत तुमच्या अन्नांतील एकहि घांस मी कमी करू देणार नाही. तुम्हीं कामकरी-शेतकरी हाच माझा देव आहे. पण एक विसरू नका, उपाशी मरण्याची पाळी आली तरी कमी पगारावर या गिरणीत फिरकू नका. ”

विठ्ठलरावावर लोकांचा विश्वास विलक्षण होता. खांद्यावर तसेच कोट टाकून सारे मजूर गिरणीबाहेर पडले आणि पटांगण रिकामं झालं, तरी हवेंत निनाद घुमतच राहिले,

“ विठ्ठलरावकी जय ! ”

आणि त्याच वेळीं मालकांची नवी करकरीत पेकार्ड गाडी आंत शिरली. मालक उतरले ते सरळ कचेरीत गेले. तेथे आनंदराव हर्षभरानं सिगार फुंकित उभा होता. मालकांना पाहून त्यानं सिगार विझवली आणि हंसून म्हटलं,

“ विठ्ठलरावाची कमाल आहे बुवा ! ”

आणि त्याच वेळीं विठ्ठलरावहि आंत आला. त्याला पाहून तो म्हणाला,

कोंवळीं किरणें

“ विठ्ठलरावकी जय ! ”

तरीहि शेटजींची मुद्रा गंभीरच होती. कसला तरी विचार करीत ते म्हणाले,

“ विठ्ठलराव, हें संपाचं प्रकरण तुम्हीं काढलंत खरं ! पण हा संप पंधरा वीस दिवसांत मिटेल ना ? मला तर भाव वाढण्याची लक्षणं स्पष्ट दिसतात. तेव्हां— ? ”

“ संप मिटवण्याची किल्ली काय आपल्याच हातीं आहे कीं ! ” विठ्ठलराव मुरब्बी हास्य करून म्हणाला, “ माझी खात्री आहे, या महिन्यांत कांहीं भाववाढीला काल अनुकूल दिसत नाहीं. पुढच्या महिन्यांत बधूं-तोंपर्यंत काय, रातपाळीनं काढलेला माल पुजूनच ठेवायचा ना ? त्याएवजीं गिरणीच बंद ठेवलेली काय वाईट ? नाहीं तरी, दोन तास काम कमी करायची पाळी आली होतीच कीं ! भीत भीत पगारकपातीची भाषा तुम्हीं काढलीत; पण बेट्यांना संपावर काढून पगारबंदीची सोय मीं कशीं सहज केली पहा तरी— ”

“ पण उद्यां भाववाढीच्या तयारीसाठीं— ”

“ या महिन्याअखेर खात्रीनं संप मिटतो. ” विठ्ठलराव म्हणाला, “ घरीं बसून काय उपाशी मरणार लेकाचे ? भाव वाढतांच निदान आठ तास तरी काम करावं लागणारच ! पगार कायम करायला मग तुमचं तरी काय जातंय ? आपोआप पुनः येतात लेकाचे, ‘ मजुरांचा विजय असो ’ करीत ! ”

येवढं बोलून झाल्यावर मात्र विठ्ठलरावाचा आवेश ओसरला आणि मनमुराद भुंकल्यानंतर पाळीव कुत्र्यानं मालकाकडे तुकड्याच्या आशेनं पाहावं, त्याप्रमाणं शेटजीकडे लाचार दृष्टि टाकीत तो खुर्चीवर बसला.

शेटजीहि खुर्चीवर बसले आणि टेबलाच्या खणांतून कसलीशी लंबट वही काढून, त्यावर त्यांनी कांहीं तरी लिहिलं; आणि एक पान फाडून तें विठ्ठलरावाच्या हातीं दिलं.

दोघांनींहि एकमेकाकडे पाहिलं !

दोघांच्याहि मुद्रेवर समाधान विलसत असल्याचं आनंदरावाला स्पष्ट दिसलं आणि तोहि आनंदित झाला !

लग्नाचा अपघात

वरातीच्या ड्रायव्हरला भारी किंमतीचा भरजरी शेला मी दिला, याचं माझ्या 'बोडक्या' मित्रांना किती आश्चर्य वाटलं. लग्न-समारंभाच्या वावग्या खर्चावर कॉलेजच्या व्यासपीठावरून प्रखर टीका करणारी माझी मतं मी स्वतःच्याच विवाहप्रसंगी विसरलो, म्हणून केवढा गहजब केला त्यांनी! त्यांचं म्हणणं होतं, लग्नाच्या खर्चाचा दिमाखच दाखवायचा तर सरकारनं जामीन मागितलेली वृत्तपत्रं काय कमी होती? कैलासवासी 'मोठ्या'च्या स्मारकनिधीची पिशवी काय रिकामी नव्हती? पोटाची देशभक्त काय मला कोल्हापुरांत सांपडलाच नसता ?

पण खरं सांगू? व्यक्तीच्या दानतीनं समाजाचा दारिद्र्यरोग इटवण्याचा मूर्खपणा मला स्वतःला पसंत नाही. त्यापेक्षा व्यक्तीचा

अनुचित विलाससुद्धां मला क्षम्य वाटतो. सागराला ओहोटी लागली म्हणून नदीचा कालवा त्याला जोडणं शाहाणपणाचं ठरेल कां ! आणि म्हणूनच, भिकाऱ्याला पैसा देणाऱ्या मूर्खापेक्षां रस्त्यावर बुटपॉलिश करून पैसा फेंकणारा माणूस मला अधिक शाबूद बुद्धीचा वाटतो.

याचा अर्थ वरील मतप्रणालीप्रमाणं मी विवाहसमयीं वागलों असाहि तुम्हीं काढूं नका. त्याची अंदरकी बातच मुळीं न्यारी आहे. माझ्या विवाहावरील प्रेमाचा मुलामा तुम्हीं पुसणार नसाल तर ती सांगतो.

असं दचकूं नका. शपथ, मला वाटत होतं, कीं प्रेमविवाहाची सुरम्य घटना माझ्या सारख्याच्या नशिबीं कुठून असणार ! कारण, एक तर, दिसायला कांहीं मी बायकी कुमार नाहीं, एकादी भानगड अद्याप माझ्या अंगशीं आली नाहीं, किंवा कॉलेजकुमारी झुलवायला माझ्या बापाची, टकलून चालणारीहि, मोटारगाडी दारांत वाळत टाकली नाहीं. मग घरांत फाटक्या जुनेरांत लाज झांकून पातळ नेसतांच दारांत निलाजरी होणारी आधुनिक बापाची छिनाल कन्या मला कशी मिळणार ? रांकट चेहऱ्याच्या निर्दय चुंबनाची रसिकता जाणण्याइतका जिवंतपणा पावडरनं रंगलेल्या पांढऱ्या गालाओठांत आजकाल उरलाय कुठं ?

कांहीं असो, पण चुकून कां असेना, प्रेमाचं 'टेकनिक' मला साधलं खरं ! हो, टेकनिकच नाहीं तर काय ? कारण, प्रत्यक्ष व्यवहारांत जरी 'बगाराम' छाप 'फिफ्टी पसेंट' प्रेम मी करीत आलों, तरी माझ्यावर प्रेम करणारी मूर्ख स्त्री कोणी जगांत असेल, असं मला स्वप्नांतहि वाटलं न्हयतं. त्याबाबत प्रेमाचा एक सिद्धांतहि

कोंवळीं किरणें

मीं मांडला होता, कीं वर्गांतल्या पोरीवर पोरानं, आणि दारांतल्या पोरावर पोरीनं कधीं प्रेम म्हणून करूं नये. कारण ती दोघेंहि बिघडलीं असण्याचा सारखाच संभव असतो. याच न्यायानं कॉलेजांत 'पोत्यानं' पोरी होत्या, तरी त्या अवघ्या नालायक ठरवून, शेजारच्या मुलींच्या शाळेवरून हिंडण्याचा घंदा मीं प्रामाणिकपणानं सुरू केला होता. आणि हं काय, प्रदीर्घ काळाच्या प्रवासानंतर कोलंबसाला अमेरिका दिसली, तशी दीर्घकालीन मुशाफिरीनंतर एक पोरगी मलाहि नेमानं दिसूं लागली.

पण प्रेमाच्या बाबतींत कॉलेजपेक्षां शाळेंतल्या पोरीच बनलेल्या असतात याचा मला लवकरच अनुभव आला. नेत्रकटाक्ष टाकून माझे डोळे शिणले-तरी प्रत्येक चेंडू तडकावणाऱ्या विजय मर्चेटप्रमाणं मारे धिमेपणानं घर आणि शाळा यांमधल्या रस्त्यावर लिली धांवा काढत विनवादाच राहिली.

पण प्रत्येक चेंडू खेळणारा खेळाडू कधीं तरी L. B. W. होतोच कीं ! लिलीचंहि तसंच झालं ! एकदां असाच संध्याकाळीं जड अंतःकरणानं राजाराम टॉकीजच्या दारांत मी घुटमळत होतो. फिरायला जाणाऱ्या पोरी आणि सिनेमाला येणाऱ्या स्त्रियां पाहून काळीज कसं तळ-मळ करीत होतं. पण म्हणतात ना ! साखरेचं खाणार त्याला देव देणार ! स्टॉलवर द्वारपालाच्या 'चान्सवर' लागलेल्या माझ्या मित्रानं मला खुणवलं ! माझा आनंद हृदयांतच नव्हे, तर कोटाच्या आंतील खिशांतहि मावेना. पॅटच्या खिशांत तो ठेवल्याचा अभिनय करीत, " तिकिटाशिवाय आंत येऊं नये " या पाटीकडे रावसाहेबांसारखं दुर्लक्ष्य करून, भीतभीतच मी माडीवर चढलों. तेव्हां जरा दूर गॅलरींतून हटकून माझा मित्र कानांत हलकेंच म्हणाला,

“तुमचं love-pot (प्रेमपात्र) आलंय आंत सिनेमाला.”

चोराला शोधणाऱ्या फौजदाराप्रमाणं तीक्ष्ण दृष्टीनं मीं आंत डोकावून पाहिलं. लिली आपल्या मैत्रिणीबरोबर मोटारींत बसल्याप्रमाणं अगदीं ‘फ्रंटवर’ बसली होती. तिला पाहून माझ्या काळजाचं अगदीं आइस्क्रीम झालं. मीं सीतारामाला म्हटलं,

“जरा बसूं कां आंत ?”

मॅनेजर कुठं जवळपास नाहींत ना, हें पाहाण्यासाठीं तो जरा दूर गेला मात्र—

पॅटची इल्ली हातानं साफ करून मोठ्या ऐटींत आमची स्वारी तिच्या अगदीं मागच्या रांकेंत बसली. हेतु इतकाच, कीं तिचं मुखकमल नसलं तरी वेणीतलं फूल बघायला—

पण कुठलं आलंय आमचं नशीब ! दोघीहि मैत्रिणी पुढून उठल्या आणि एक जागा सोडून माझ्या शेजारीं डाव्या बाजूस बसल्या.

माझ्या काळजाचं पाणी पाणी झालं ! स्टॉलवर कोणीच दिसत नव्हतं. चुकून खोकला आला तर दवाखान्यांत पडायची पाळी यायची. उठावं काय, असा पोक्त विचार मनांत आला. पण मनाचा हिऱ्या करतांच वाटलं—असूं दे कीं ! सुशिक्षित पोरी आहेत या. शहरांतल्या म्हशी मोटारीला आणि मुली प्रेमाला बुजत नाहींत फार.

आणि त्याच वेळीं दिवे मालबले. अंधार पडला. पडद्यावर चित्रं नाचलीं. गोंगाट झाला; आणि पुनः मध्यन्तराचे दिवे लागले. मॅनेजरहि आला आणि गेला. केवढा आराम वाटला जिवाला ! त्या आनंदांतच पानपट्टीवाल्याकडून चॉकोलेटच्या चार बड्या

कोंवळीं किरणें

मी घेतल्या; आणि हंसत-मनानं मात्र भीत भीतच-लिलीपुढं धरल्या. तिनं एकदांच माझ्याकडे पाहिलं आणि हंसतच दोन वड्या उचलल्या. मला किती किती वाटलं, माझ्या काळजाचं चॉकोलेट कोणी करील काय ?

पण लगेच अंधार पडला आणि सिनेमा सुरू झाला. माझ्या आशेचे किरणहि मावळले. सिनेमाकडे माझं मुळीं लक्षच लागेना. कारण, लिलीच्या केंसावरून येणारा पंख्याचा वारा किती उन्मादक वाटत होता ! त्या उन्मादांत तिच्या फडफडत्या पदराला चोरटा स्पर्श करण्यापलीकडे कांहीं माझी मजल गेली नाही. पण नाही म्हणून काय झालं ? घरांतले दिवे कांहीं पॉवर-हौसला चिकटवलेले नसतात. तिच्या पदराच्या तारेनं माझ्या हृदयाचा बल्ब प्रेमाच्या विजेनं कसा उजळून निघाला.

त्या उन्मादांतच सिनेमा संपल्यावर मी त्यांच्या पाठोपाठ जिना उतरूं लागलों.

नगरपालिकेंतील केशवरावांचा डायव्हर माझ्याकडे पहात मिष्किल-पणें हंसत होता. कॉलेजांतले दोस्त तर केवढ्यांदा खांकरले, लिली गोघळून मैत्रिणीबरोबर केशवरावांच्या गाडींत चढली मात्र-

डायव्हर मलाहि म्हणाला,

“बसा कों! चला पोचवतो तुम्हांलाहि वाटें !”

आणि दुसऱ्या दिवशीं मी कॉलेजांत जायचा अवकाश ! जो तो “आहे बुवा”ची सलामी देऊन एकमेकांत कुजबुजूं लागला. नोटस् मागण्यापुरतीहि धड न बोलणारी एक भगिनीसुद्धां डोळे मोडून म्हणाली कशी,

“ आतां लाडू केव्हां देणार ? ”

मी थकच झालों, आणि उद्गारलों,

“ कसले ? ”

“ लिलीच्या प्रेमाचे. ”

मी गोंधळून म्हणालों,

“ काय, म्हणता काय तुम्ही ? ”

“ दुसरं काय ? पाहिलं तेंच म्हणतें. म्हटलं, आम्ही हजर होतो वरं कां तुमच्या मागंच-बॉक्समध्ये— ”

“ केव्हां ? ”

“ लिलीला चॉकलेट दिलीत तेव्हां. ”

बॉब पडल्यासारखी माझी अवस्था झाली !

मीच ही कंडी पिकवली अशी तिच्या बापाची खात्री झाली तर ?

*

*

*

तर काय, एके दिवशीं भल्या सकाळीं तिचे काका (वडीलच) माझ्या घरीं अगदीं नवं करकरीत उपरणं पांघरूण आले. गॅलरींत ब्रशानं दांत घांशीत मी उभा होतो. त्यांना मी पाहिलं मात्र-बत्तीस दांत निखळल्यासारखा मी जिरलों. तरीहि मी टॉवेलनं तोंड साफ करीत त्यांचं स्वागत केलंच; आणि खालीं येऊन म्हटलं,

“ कोण हवंय ? ”

“ आपले वडील. ”

कुणी बापाचं नांव काढलं तर राग येतो; पण त्यांच्या या उत्तरानं मला घाम आला. आणि राग आला तो वडिलांचाच ! जीवनाची त्रिस्थळी यात्रा करणारी स्वारी आजच नेमकीं घरीं होती. नाहीत म्हणून थाप देण्याचा विचार क्षणभर मनांत आला; पण जोरजोरांत ते देवघरांत घोक्त होते—

कोंबळीं किरणें

“ मातृ पितृ भ्राता सगोत्र अपार । चतुर्भुज नर होऊन ठेले ॥ ”

माझ्या उत्तराची वाटहि न पाहतां लिलीचे काका घरांत आले आणि खुर्चीवर बसून आमच्या कॉलेजचं मासिक चाळूं लागले. चोरट्या पाबलांनीं पसार होण्याचा गनिमी कावा मला आठवला. पण विमानहल्ल्याचे दिवस आलेत ना ? काका अंकावरची दृष्टि न चाळवता म्हणाले,

“ कोणत्या वर्गांत आहांत तुम्हीं ? ”

“ आहे सीनियरला. ”

“ ऑनर्स बगैरे ? ”

मला राग आला त्यांचा. त्यांना येवढं कळूं नये, मुलीचं वय, मुलाचं शिक्षण आणि बापाची पेन्शन कधीं विचारायची नसते. मी म्हटलं,

“ घेतलेत तूर्त ! ”

त्यांनीं आश्चर्यांनं माझ्याकडे पाहिलं. त्यांना जणुं म्हणायचं होतं, ‘ प्रेम करणारीं माणसं ऑनर्स घेतात ? ’

मी मनाशींच त्याचं उत्तर दिलं,

‘ ध्यायला काय हरकत आहे ? प्रेम आणि ऑनर्स दोन्ही सारखेच ! मिळालं तर भूषण नाहीं तर—’

त्याच वेळीं पूजा संपवून आबा खोलींत आले. त्यांना काकांनीं नमस्कार केला. प्रश्नार्थक मुद्रेनं आबा माझ्याकडे बघूं लागले. पण मी तरी काय बोलणार ? मनांत म्हटलं, शत्रुपक्षाचे वकील भेटलेत खरे !

तेव्हां काकांनींच प्रारंभ केला,

‘ तुमची माझी प्रत्यक्ष ओळख नाहीं. पण तुमच्या चिरंजीवांना मी ओळखतो. ’

अगदी खरं होतं तें ! तरी आबा म्हणालेच,

“ असं कां ? ”

“ हो, आणि म्हटलं, तुम्हांलाहि त्याची पुरी ओळख करून द्यावी—”

“ म्हणजे ? ”

“ बापाला मुलाची खरी ओळख क्वचितच असते. ”

“ आपल्या बोलण्याचा अर्थ—”

“ इतकाच, कीं आपला मुलगा नव्या पिढीचा घटक आहे.”

“ बरं मग ? ”

मी तेथून निघून गेलों—तरी काकांचे शब्द माझ्या कानीं आलेच,

“ प्रेमाची कृति त्यांना साधते; पण लेकाचे लग्नाची भाषा बोलयला भितात. ”

मी चोरून ऐकूं लागलों, आबा म्हणत होते,

“ छे, छे, तोच मला म्हणत होता बी. ए. झाल्याशिवाय कांहीं लग्नाची व्याद—”

“ तोच काय, माझी लिलीहि म्हणत होती. पण दोघंदि आतां म्हणताहेत...”

“ काय ? ”

“ सान्या गांवाला विचारा कीं ! ”

“ पण तुम्हीच सांगा ना. ”

“ शिक्षण ही बुद्धीची तर प्रीती ही हृदयाची भूक आहे. ”

*

*

*

काकांचं हें वाक्य म्हणजे सुभाषितच नव्हतं कां एक ? त्यानं माझ्या वडिलांना राग आला कीं आनंद झाला मला कळलं नाहीं

कोंवळीं किरणें

आणि लग्न होईपर्यंत मी त्याची चौकशीहि केली नाही. परंतु माझ्या डोक्यावर अक्षता पडल्या मात्र—

आबांचे आनंदोद्गार माझ्या कानीं पडले,
“ वाजवा रे वाजवा. ”

आणि मला इतका आनंद झाला, कीं बेहोष होऊन मी हातीं आला तो जरीचा शेला त्या ड्रायव्हरला बहाल केला. आतां तुम्हींच सांगा, लिली मिळवून देणाऱ्या ड्रायव्हरबद्दल एवढीहि कृतज्ञता मीं दाखवूं नये काय ? मला तर भीति वाटते, कीं पास झाल्याची तार आणणाऱ्या पोष्टाच्या शिपायाला बंदा रूपाया देणारे रसिक माझ्याः लग्नाची ही खुशालीसुद्धां कंजुषपणाचीच ठरवतील.

आहुति

प्रांतिक कारणाच्या निमित्तानं प्रथम युरोपांत युद्धाची ठिणगी पडली. परंतु असुरी संहाराप्रमाणं विस्तरांतहि युद्धाचं साधर्म्य अमीशीं आहे, हेंच खरं ! दीड दोन वर्षांच्या अवधींत त्या आगीनं अवघा युरोप करपून निघाला; आणि हां हां म्हणतां त्याला जागतिक स्वरूप येऊन महायुद्धाच्या तुफानी लाटा भारताच्याहि किनाऱ्यावर कोसळूं लागल्या. पण बहिऱ्याच्या कर्णावरील नादलहरीप्रमाणं त्यांचा तुषारहि किनाऱ्याच्या आंत अद्याप आलेला नाही. म्हणूनच असेल, वर्तमान-पत्रांतील युद्धाच्या वार्ता हिंदी स्त्रियांना इतिहासाचीं कात्रणं वाटतात; तर नवतरुणांना चहाच्या वेळची ती एक करमणूक वाटते. बाँब-हल्ल्याचीं विमानं, शस्त्रागाराचीं जहाजं, राक्षसी रणगाडे, पल्लेदार मशीनगन्स—आणि त्यांखालीं चिरडणारी मानवी संस्कृति आणि

कोंवळीं किरणें

मानवता ! पडद्यावर दिसणाऱ्या लुटुपुटुच्या लढाईप्रमाणं नुसतं कौतुकच आम्ही त्यांचं दाखवीत नाहीं काय ?

मात्र विजयेची स्थिति याहून निराळी होती. खरं पाहातां, तिच्यांत आणि इतर तरुणींत फरक असा काय असणार ? सर्व-सामान्य मुर्लीप्रमाणं बाहुल्यांच्या मेळाव्यांत ती लहानाची मोठी झाली, मैत्रिणींच्या संगतींत शाळाकॉलेजांत वावरली, आणि लग्न होतांच प्रीतीचं पहिलं वर्ष कसं क्षणाप्रमाणं सरलं तिचं ! कदाचित् आयुष्यहि क्षणाप्रमाणंच वाटलं असतं तिला. पंगु आयुष्य ही नुसती क्रीडा नाहीं, हें कटु सत्य तिला पतीनंच प्रथम ऐकवलं.

रेडिओसमोर बसून पतिपत्नि आनंदानं जेवत होती. “जमुना जळिं खेळूं खेळ” ही रेकॉर्ड संपतांच “अब आप हिंदोस्तानी में खबरें सुनिये” म्हणून युद्धवार्ता सुरू झाली. विजयेचं लक्ष पतीला वाटण्यांत, तर विजयचं अवधान ती वार्ता ऐकण्यांत रंगून गेलं. तोंच एकदम दचकून विजय उद्गारला,

“ऐकलंस ?”

प्रश्नार्थक मुद्रेनं विजयेनं पाहिलं. तेव्हां विजय म्हणाला,

“इटालियन सैन्य आफ्रिकेंत घुसणार.”

काळजांत कट्यार खुपसल्याप्रमाणं विजयेनं विचारलं,

“मग ?”

वीराला साजेसं हास्य करून विजय उत्तरला,

“आमचे अंदाज खरे ठरणार. आम्हांला बहुतेक आफ्रिकेच्या आघाडीवर जावं लागणार.”

आणि दुसऱ्याच दिवशीं लष्करी वेषांतील विजय आपल्यावर अनिमिष नेत्रांनीं प्रीतीचा वर्षाव करतो आहे, असं विजयेला वाटलं.

त्यामुळे ओशाळून तिनं आपली काया किती किती चोरून घेतली ! तरी पतीचे करपाश तिला दृढतम आणि चुंबन कमालीच्या निर्दय-पणाचं वाटलं. अन्ती नकळत हतबल झाल्याप्रमाणं 'सूड' असा करुण स्वर तिच्या दुखवलेल्या ओष्टांतून बाहेर फुटला, आणि जेव्हां तिला अगदीच गुदमरल्यासारखं वाटलं तेव्हां मोठ्या मुष्कीलीनं आपले कपोलोष्ठ तळहाताआड लपवून तिनं प्रयासानं येवढंच म्हटलं,

“ हें काय-पुरे ना ! ”

तेव्हां अलगद उचलून त्यानं तिची सुमनसदृश काया आपल्या प्रदीर्घ बाहूंत गोळा केली, उन्मादाचा भर ओसरतो आपलं मुख तिच्या सन्निध घट्ट धरून तिला कॉटवर ठेवली, आणि कठोरपणा दाखवलेल्या तिच्या नाजूक कपोलाशी हातांच्या बोटांनी लाडीगोडी करीत तिच्या दोन्ही मृदुकोमल उरोजांत आपलं मुख पुनः लपवलं. मऊ मऊ उशीत तोंड खुपसल्याप्रमाणं तिच्या उन्नत वक्षःस्थळांची ऊब त्याला सुखद वाटली. तिचा आस्वाद घेत असतां तिच्या उराची धडधड पण त्याला स्पष्ट ऐकू आली. तेव्हां तिच्या अर्धोन्मीलित नेत्रांवर आपली नजर रोंखून तो घोगन्या आवाजांत म्हणाला होता,

“ उद्यां आम्हीं किनारा सोडणार ! ”

वीराची युद्धाविषयींची अधीरता प्रणयाच्या उत्कटतेनंच व्यक्त होत असते, याची कल्पना विजयेला होतीच ! रणकुंडांत उडी घेण्यासाठी तयार होणाऱ्या आपल्या पतीचा एकीकडे तिला अभिमान वाटला. पण त्याच वेळीं अदृष्टाआड जाणाऱ्या पतीच्या वियोगाचं दुःखहि तिला अनावर झालं. डोळ्यांत एकवटलेले अश्रु अभिमानाचे कीं दुःखाचे हें तिचं तिलाच कळेना. तें ओळखून विजय म्हणाला,

कोंवळीं किरणें

“ तूं पुण्यास जा ना थोडे दिवस. तुझ्या बाबांनीं बोलावलंय ना तुला ? ”

तिला भडभडून आलं !

आपण आई होणार याची स्मृति तिला असह्य झाली. वीरपत्नी वीरमाता होत आहे. पण बापलेकांचं दर्शन—

नको त्या कुशंकेनं ती घायाळ झाली. त्या वेळीं तिची समजूत घालणंही वेडेपणाचं होतं. तिला घट्ट हृदयाशीं धरून बऱ्याच वेळानं विजय म्हणाला,

“ तुला मीं सहावींत शिकवलेली कविता आठवते ? ”

“ कोणती ? ”

“ होरेशस ! त्याचे उद्गार तूं विसरूं नकोस. ”

त्यावर “ नाथ ” असा एकच आर्त स्वर काढून ती अधिकच त्याला विलगली. तिच्या केशभारावरून हात फिरवीत विजय गुणगुणूं लागला,

“ To every man upon this earth
Death cometh soon or late ! ”

पण त्यालाहि गळा दाटूं न देणं कठीण झालं. तो सद्गदित स्वरांत येवढंच मोठ्या प्रयासानं म्हणाला,

“ But how can man die better
Than facing fearful odds ? ”

आणि त्यानं तिचं पुनः चुंबन घेतलं तें इतक्या अधाशीपणानं, कीं जणुं काय तें शेवटचंच चुंबन त्याच्या नशिबीं होतं !

* * *

दुसऱ्या दिवशीं वृत्तपत्रांत तिनं वाचलं मात्र—

“ हिंदी सैन्य अज्ञात स्थळीं रवाना. ”

“ मुंबई सोडून तीहि पुण्यास आपल्या डेकन जिमखान्यावरील बापाच्या घरी आली. परंतु तिचं चित्त आफ्रिकेच्या होमकुंडावरच धिरट्या घालीत राहिलं. नित्य नेमानं डोळ्यांत प्राण एकवटून ती वृत्तपत्रं वाचूं लागली. इटालियन सैन्याची पीछेहाट वाचून तिच्या हृदयांत कसं विजयानंदाचं भरतं येत होतं.

एकदां तर तिनं वाचलं,

“ आफ्रिकेच्या रंगभूमीवर शिवाजीचा जयजयकार ! ”

विजयाचा हर्ष तिच्या हृदयांत मावेना. तिला सिंहगडाची आठवण झाली. तिनं मनाशीं म्हटलं देखील, आतां विजय घरीं येऊं देत तर खरे ! लग्न झाल्याबरोबर आपण सिंहगडाला जाऊन जें जें केलं त्याची अगदीं पुनरावृत्ति—

परंतु दुसऱ्याच दिवशीं मुंबईहून तिला पत्र आलं. सासऱ्यांचं हस्ताक्षर तिनं चटकन् ओळखलं. तिनं तें फोडून पाहिलं. बापाच्या हस्ताक्षरांत मुलाचं इतिवृत्त लिहिलं होतं,

“ ...इटालियन सैन्याची पीछेहाट ही ब्रिटिशांच्या अंतिम विजयाचीं पूर्वचिन्हंच आहेत. पण पुण्यप्राप्तीसाठीं यज्ञांत आहुति द्यावी लागते. विजयासाठीं युद्धांतहि—

पोरी, अंबिकेच्या आशीर्वादासाठीं तान्हाजीनं सिंहगडीं आत्मा-हुति दिली.

लोकशाहीसाठीं तसंच विनमोल मरण तुझ्या नवऱ्याला लाभलं आहे...”

विजया या अकल्पित धक्यानं दिङ्मूढ झाली. वाचण्याचं राहो, रडण्याचंहि भान तिला राहिलं नाहीं. डोळे विस्फारून ती खिडकीं-तून दिसणाऱ्या धीरगंभीर सिंहगडाकडे पाहात राहिली. नवऱ्याचे

कोंवळीं किरणें

झेवटचे बोलच काय ते तिच्या कानांत कोणी तरी मोठ्यानं बोलल्या-
प्रमाणं निनादूं लागले,

“ But how can man die better
Than facing fearful odds ? ”

या वचनाची प्रतीति देणारी लाखो वीरांच्या आत्मयज्ञाची
अमर स्मृति तिच्या डोळ्यांपुढं दिसत होती.

ती पाहून तिला वाटलं, आपल्या नवऱ्याच्या अतुल त्यागाची
स्मृति अशी कोणी राखील काय ?

हा प्रश्न तिला सुचला मात्र ! होरेशसचं अमर उत्तरं तिला
आठवलं—

“ The ashes of his father
And the temples of his Gods ”

आपल्या गतवैभवाची साक्ष—नव्या भारताची पवित्र ध्वजा—
महात्माजींचा तिरंगी झेंडा सिंहगडावर फडकत राहिल्याचा तिला
आभास झाला !

अवघ्या भारताची ही अीकांक्षा पुरवली जाईल कां ?

निश्वास सोडून तिनं दृष्टि हलवली. समोरच ताज्या दैनिकाचा
अंक पडला होता. आणि जाड अक्षरांत भारतमंत्री अमेरीनीं पार्ल-
मेंटांत केलेल्या हिंदुस्थानच्या खुशालीचं भाष्य त्यांत छापलं होतं !
तें तिनं नुसतं ओझरतं पाहिलं मात्र मोठ्यानं, तिनं हंबरडा
फोडला !

एकच तळमळ तिला दुःसह वाटत होती—बापाच्या अतुल
आत्मयज्ञाची स्मृति भारताची खरीखुरी लोकशाही त्याच्या मुलाला
केव्हां देणार ? लोकशाहीसाठीं मरणान्यांना लोकशाही जगण्याचा
जन्मसिद्ध हक्क केव्हां मिळणार ?

सप्रेम भेट

कारण कांहीं असो ! एवढं खरं, कीं अशोक आपल्या वाङ्मयांत रहायला येणार हें नक्की कळल्यापासून लीला आनंदातिशयानं अगदीं वेडीच झाली होती. एवढी पंधरा वीस वर्षांची ती पोर ! पण जरा कुठं बाहेर सायकलची घंटी वाजली, अगर टांगेवाल्याची हांक ऐकूं आली, कीं एकाद्या पांच सहा वर्षांच्या अवखळ पोरी-प्रमाणं पळत खिडकींत जाई आणि हळूंच बाहेर डोकावी. पण जितकी आतुरतेनं प्रतीक्षा करावी तितकी फसगतच बहुधां नशिबीं येते. लीलेचं हि पुष्कळदां असंच झालं; तरी पण प्रत्येक खेपेस नव्या आशेनं ती धावे आणि निराशा पदरीं आली, कीं आंबट चेहरा करून परत फिरे आणि त्या वेळीं तिच्या साशंक मनाला वाटे, दोनतीनदां खिडकींतून उगीचच बाहेर डोकावतांना आप-

कोंवळीं किरणें

णाला कुणी पाहिलं तर नसेल ना ? पण लगेच आपली ही वेडी शंका विसरण्यासाठीं जवळच्याच आरशांत पाहून, स्थानभ्रष्ट पदराआडून बाहेर डोकावणाऱ्या एकदाणीशीं खेळत, ती स्वतःशींच हंसे व म्हणे,

“ खरंच, किती वेडी आहे मी ! ”

लीलेला अशोकची एवढी ओढ कां लागली, हें सांगणं जरा कठीणच होतं. कारण, तसं पाहूं गेलं तर लीलेचा व अशोकचा परिचय असा कांहींच नव्हता. फक्त तो एक प्रसिद्ध लेखक आहे, हीच त्याची तिला माहिती आणि त्याच्या कथासंग्रहावरील त्याचा फोटो हीच त्याची ओळख ! पण एकादी सुप्रसिद्ध व्यक्ति आपल्या घरीं येणार याचा आनंद थोडाथोडका कां असतो ? लीला जर कां लहान असती, तर आपल्या प्रत्येक मैत्रिणीच्या घरीं पळत जाऊन, घापा टाकीत तिं सर्वाना सांगितलं असतं,

“ आज आमच्या इथं कीं नइऽ, अशोक येनाल आहेत. खोतं नाहीं, अगदीं खलंऽ ! ”

पण वयोजन्य विनयानं तिच्या या आनंदाची भरती इटवली होती; आणि म्हणूनच विनयार्चीं दिखाऊ बंधनं नसलेल्या तिच्या अल्लड हृदयांत एकच गोंधळ माजून राहिला होता. किती तरी विचार तिच्या मनांत येऊन गेले. ‘ अशोक कसे बोलतात ? कसे हंसतात ? ते आपल्याशीं बोलतील काय ? आपण त्यांच्याशीं कसं बोलावं ? चोळतांना किती हंसावं ? ’ आणि अशा तऱ्हेनं अंदाज करून, अशोक जवळच खुर्चीवर बसला आहे, असं समजून, तिं तिसऱ्या मजल्यावरील मोठ्या आरशासमोर, आपल्या हावभावांची रंगीत तालीमसुद्धां हजारदां घेतली होती !

शिवाय, तिच्या या वेडांत भर घालायला आणखी एक कारण झालं; आणि तें म्हणजे खुद्द अशोक येण्यापूर्वी पुढं आलेलं त्याचं फर्नीचर, पुस्तकं वगैरे. तीं नुळतुळीत शेल्फस्, तीं जाडीं इंग्रजी मराठी पुस्तकं आणि हीं सारीं पाहून तिला आपल्या हाय-स्कुलांतील मास्तरांचं वाक्य आठवलं. अशोकची कादंबरी वाचण्या-पूर्वी त्याचा परिचय करून देतांना ते म्हणाले होते,

“ He is a giant reader. ”

आपल्या डाव्या हाताची अंगुली चावून भुवयांच्या कमानी उभारीत तिनं त्याचं भाषांतर केलं,

“ अय्या ! इतकीं पुस्तकं यांनीं वाचलीं तरी कधीं बाई ? ”

आणि या साऱ्या गोष्टींनीं तिचा त्याच्याविषयींचा आदर सारखा दुणावतच गेला. मनुष्य एकदां प्रेमवेडा झाला, कीं झुलक वाटणाऱ्या गोष्टींनींही त्याचं वेड वाढत जातं हेंच खरं !

आणि म्हणूनच अशोक यायच्या वेळीं फुलं तोडण्याच्या निमित्तानं ती बागेंत घुटमळत राहिली. अशोकचा टांगा बागेच्या डाव्या फाटकांतून येईल म्हणून त्याचं तोंड दिसावं या हेतूनं मुद्दामच तिनं बागेचा डावा कोपरा गांठला. पण ऐनवेळीं टांगा आला तो उजव्याच फाटकांनं आणि थेट दारांतच थांबला. तिला टांगेवाल्याचा असा राग आला, कीं “ काय, तुझं घोडं बघायचं नव्हतं ! ” असं पुटपुटत ती उजव्या कोपऱ्याकडे वळली. पण या अवधीत अशोक तिच्या दादाशीं / हस्तांदोलन करून केव्हांच आंत गेला होता. फक्त त्याचं पाठमोरं दर्शन काय तें तिला झालं. पण त्याच्या या ओझरत्या दर्शनामुळंच त्याच्या दर्शनाची निराशा तिला असह्य वाटूं लागली; ती इतकी, कीं चोरून कां होईना, पण त्याला प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय आज

कोंवळीं किरणें

झोपायचंच नाही, या निश्चयानं ती घरांत गेली. पण त्या सान्या दिवसांत कांहीं बिचारीला हवी ती संधि मिळाली नाही; आणि म्हणूनच आपल्या हट्टी स्वभावाचं समाधान करण्यासाठीं कादंबरींतील अशोकाचा फोटो न्याहाळीत ती रात्रीं बिछान्यावर पडली. या वेळ्या कृतींतसुद्धां कसलं तरी गूढ समाधान तिला मिळालं असावं ! कारण, झोपीं गेली तरीहि कुशी बदलेपर्यंत ती कादंबरी तिच्या वक्षांवर विसावली होती.

* * *

आणि चोरी ही खोडच मुळीं अशी आहे, कीं जी उघडकीस आल्यावांचून सोडवत नाही. लीलेचंही असंच झालं. दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं अशोक खिडकींत उभा असलेला पाहून, त्याला प्रत्यक्ष पाहण्याची लाज वाटल्यामुळेंच कीं काय तीच जाणे, तिनं आपल्या आरशाची व्यवस्था बदलली. आतांपर्यंत टेबलावर विसांवणारा मोठा आरसा तिनं उचलला आणि अशोकाचं प्रतिबिंब दिसेल अशा तऱ्हेनं भितीवर लटकावला आणि उगीचच केसावरून हात फिरव, पातळाची पिनच बसव, गळ्यांतील माळच फिरव, अगर वेणींतील रिबनच बदल, अशी तिची वेशभूषा नियमितपणें सुरूं झाली.

आपली लीला इतकी सुधारलेली पाहून तिच्या घरच्या मंडळींना अगदीं आश्चर्य वाटलं. कारण, आजपर्यंत दादानं तिला अनेकदां बजावलं असेल,

‘तायडे, तुझीं पुस्तकं अस्ताव्यस्त दिसतात, खोली गबाळी असते...’

पण त्याला “असूं दे आमचीं” असं म्हणून मानेला एक झटका देण्याव्यतिरिक्त अधिक महत्त्व तिनं कधींच दिलं नव्हतं. पण अशोक

आल्यापासून ती पुरती बदलली. तिची पातळाची नेसण, केशांची रचना, चालण्यातील लकव, एवढंच नव्हे, तर नजरेतील चोरटं चांचल्य यासारख्या बारीकसारीक गोष्टीतसुद्धां अभिनव कलेचं वास्तव्य भासू लागलं. आरशांत अशोकचं दर्शन घेणं ही तर तिची 'हॉबीच' बनली. कुणी काहीं म्हणो, प्रेमांमुळें माणूस गुणी बनतं, हें काहीं खोटं नाही खास !

पण प्रेमाचा धागा फार नाजूक असतो. त्याच्या एका टोंकाला जरी प्रणयाचीं आंदोलनं मिळालीं, तरी दुसऱ्या टोंकालाहि त्यांच्या हळुवार संवेदना लगेच जाणवतात; आणि यामुळेंच लीलेची चोरटी 'हॉबी' उघडकीला आली. एक दिवस लीला आरशांत पहात असतां बराच वेळ खिडकींत उभा असलेला अशोक जरा आड झाला. लटक्या रागानं 'नको नको' म्हणत असतांही बळेंच चुंबन घेतलं जावं, तसं लीलेला झालं. प्रणयी जीवाला हतबल करणारं कसलं तरी असह्य समाधान तिच्या सर्वांगांतून चमकून जातांच, प्रेमी गुन्हेगाराला समाधानाची शिक्षा करणारा लाडका प्रमाद करण्याचा मोह तिला अनावर झाला. चोरच्या नजरेनं तिनं पुनः आरशांत पाहिलं.

अशोकहि आपला आरसा खोलींतील भिंतीवर टांगतांना तिला दिसला; आणि समोरच्या आरशांतला अशोक जेव्हां तिला पाहून हंसला, तेव्हां गाल फुगवून 'चला, चावट कुठले' या अर्थाचा एक झटका मानेला देऊन तिनं मान वळवली. पण समोरचा अशोकसुद्धां हंसतच होता. यामुळं मात्र लीला अगदींच लाजली. निःसहाय्य झाल्याप्रमाणं दोन्ही तळहातांनीं तिनं आपलं लाजरं मुख लपविलं. पण अशोक खंदा लेखक होता. तळहातांनीं तोड

कोंवळीं किरणें

लपविलं तरी खोडसाळ नजर दोन बोटांमधील फटींतून आपला मार्ग काढते, हें त्यानंच आपल्या लिखाणांत अनेकदां प्रतिपादिलं होतं; आणि म्हणूनच तिला गोंधळलेली पाहून बराच वेळ तो निर्दयपणें हंसत होता.

* * *

अशोकची लघुकथा एखाद्या मासिकांत छापून आली, कीं अधाशीपणानं ती वाचून, तिची सांगोपांग चर्चा करणं हा लीलेचा एक आवडीचा विषयच होऊन बसला. तिच्या घरची मंडळीहि प्रेमानं तिचं सारं ऐकून घेत, आणि तीहि एकाद्या जाड्या पंडिता-प्रमाणं ती समजावून देण्याचा प्रयत्न करी. प्रथम प्रथम लीला आपणहून चर्चा कधीच करीत नसे. फक्त 'सुंदर' असं म्हणून ती त्या गोष्टीतील चित्रं न्याहाळीत बसे! पण तिच्या वहिनीनं खोडसाळपणें, 'काय सुंदर आहे ग? चुंबनानं शेवट केला म्हणजे कांहीं गोष्ट सुंदर होत नाही.' असा वृथा आरोप केला, कीं मग मात्र लीला तिच्यावर अगदीं तुटून पडे. जणूं काय ती तिची स्वतःचीच लघुकथा असून, त्यांतील एखादा मुद्दा खोडल्यानं तिच्या स्वतःच्याच प्रतिष्ठेला घक्का बसणार होता! वहिनीहि नाहीं नाहीं त्या शंका काढून तिला चिडवी. यांत तिला खेळवण्याचा जरी सात्विक हेतु असला, तरी कधीं कधीं त्याचा इतका अतिरेक होई कीं,

“तुला नाहीं हें कळायचं.”

याच रामबाण उपायानं लीलेला स्वतःला सांवरावं लागे.

यावर वहिनीहि खोडसाळपणें म्हणे,

“आम्हांला कसं कळावं बाई? ज्याचं त्यालाच कळायचं!”

मग मात्र चिडल्यासारखं दाखवून लीला म्हणे,

“हैं ग काय तुझं, वैनी ? उठलं सुटलं याच शेवटावर येतेस रेहमी ! अशानं मी नाही बाई....”

पण हैं वाक्य पुरं होण्यापूर्वीच वहिनी तिला कुरवाळीत म्हणे,

“अग, तुला आवडतं म्हणून ! खरं सांग, तुला माशी चेष्टा मनापासून आवडते की नाही ?”

यानं मात्र लीला अगदीं मूल बने. लडिवाळपणें वहिनीला विळखा घालून, तिच्या उन्नत उरोभागावर मस्तक टेंकून ती हंसे,

“म्हणून काय झालं ? आवडणाऱ्या साऱ्याच गोष्टी कांहीं ! उघड बोलायच्या नसतात. तूं घेतेस कां कधीं दादाचं नांव ? आवडतो ना तो तुला ?”

“अस्सं” लीलेचा मुका घेऊन वहिनी बोले, “म्हणून कां अशोकांचं नांव घ्यायला लाजतेस तूं ?”

मग मात्र लीलेला तिथं राहणं अवघड होई. वहिनीला टाळण्यासाठीं तेथून पळत जात ती म्हणे,

“इद्दश, पुरे बाई आतां !”

*

*

*

आजहि असंच झालं. चहापाण्यामध्ये दंग असतांना सर्वच लीलेची चेष्टा करण्यांत रंगले होते. दादासुद्धां मधून मधून एकाद्या वेंचक वाक्याची भर घालीत होता. एकाद्या चक्रव्यूहांत सांपडल्याप्रमाणं लीला गोंधळली होती.

पण ऐनवेळीं अशोक आल्यानं मध्येच सर्वांचा विरस झाला. मात्र लीलेला आनंद झाला. दैत्यांपासून सोडविल्यानंतर उर्वशीनं जसं पुरुरव्याकडं पाहिलं असेल, अगदीं त्याच कृतज्ञतापूर्ण नजरेनं

कोंवळीं किरणें

तिनं अशोकाकडे पाहिलं. चोरून ठेविलेलं मधुर हास्य तिच्या गालावरील खळींत सांठलेलं दिसत होतं.

“ या, या, अगदीं चहाच्या वेळींच आलांत बुवा. ”

दादानं अशोकाचं स्वागत केलं.

पुढं केलेला कप स्वीकारीत अशोक हंसला,

“ ही कादंबरी देण्यासाठीं आलों होतो. ”

दादानं कादंबरी उघडली. अगदीं अभिनव पद्धतीनं छापलेली ती आकर्षक कादंबरी चाळीत त्यानं समाधान व्यक्त केलं,

“ वाः, छान ! ”

लीलेला स्वस्थ बसवेना. नवी कादंबरी, तीहि अशोकची, आणि आपण वाचण्याआधीं दादानं ती बघायची म्हणजे काय ? स्त्री-हृदयाला आपल्या आनंदांत भागीदार खपत नाहीं हेंच खरं ! जागच्या जागीं चळवळ करीत मलपृष्ठावरील रूपसुंदरीचं चित्र न्याहाळीत ती म्हणाली,

“ पुष्पांजलि कां नांव हिचं ? ”

मलपृष्ठावर शीर्षक ठळक दिसत होतं. शिवाय, तिला ठाऊक होतं, कीं अशोक ही कादंबरी लिहीत होता म्हणून. तरीहि तिनं हा प्रश्न विचारलाच; कारण एखाद्या गोष्टीचा अत्यानंद झाला, कीं पुनः पुनः तिचा नामोच्चार करावासा वाटतो; तिनं हंसत हंसत तें नांव पुनः एकदां वाचलं,

“ पुष्पांजलि ! ”

वहिनीला लीलेची चेष्टा करण्याचा मोह अनावर झाला. कारण अशोक जवळ आहे म्हणूनच लीला स्वस्थ आहे; एरवीं दादा-कडून तिनं ती कादंबरी जवळजवळ हिसकावूनच घेतली असती,

हैं ती जाणून होती. शिवाय एका दगडांत आतां दोन पांखरं पडणार होतीं. लीलेकडे चोरच्या नजरेनं पहात ती अशोकला म्हणाली,

“ पण बाई, आम्हांला कशी ही मिळायची ? कारण, लीलेच्या हातीं एकदां कां ती गेली, कीं आम्हांला तिलांजलीच द्यावी लागणार तिला. ”

अशोकनं हंसत विचारलं,

“ तें कां ? ”

“ अलीकडे तुमच्या कादंबऱ्या फारच आवडूं लागल्यात हिला. ”

“ नाही हो ! ”

लीलेनं मानेला हिसडा दिला.

तिला वेडीला काय कल्पना, कीं उपवर मुलींच्या मानेचा नकार म्हणजे त्यांच्या हृदयाचा होकार असतो म्हणून ! हैं जाणूनच अशोक लीलेकडे पाहून हंसला,

“ हो कां ? मग मी यांना दुसरी देईन हवी तर ! ”

“ तसंच करा. ” दादानं मान डोलविली, “ हिला तुमची भेट स्पेशलच जाऊं दे ! ”

दादाच्या या डिवचण्यानं लीलेला आंतल्या आंत आनंद होत असला, तरी भुवयांच्या नागमोडी वळणांनीं तिनं रागच प्रकट केला. पदराशीं चाळा करीत ती फणकाच्यानं उठली; पण लगेच कांकणांशीं खेळत लडिवाळपणें अशोकला म्हणाली,

“ चला पाहूं ! ”

तिच्या या गोंधळलेल्या मनस्थितीचं अशोकला हंसूं आलं. तें आंवरण्याचा प्रयत्न करीत तो उठला.

कोवळी किरणें

“ पाहिलंत, चहासुद्धां घेऊं दिला नाहीं. ”

दादानं टोमणा मारला.

“ भेटीची ओढ आहे ना ? आतां भेटीनंतर पहा, दररोज चहाला बोलवील. ”

वहिनीनं पतीला साथ दिली.

पण यावेळीं लीला व अशोक खोलीबाहेर गेल्यांनं दोघेहि जागचे उठले. दादा आपल्या कामाला निघून गेला. वहिनीहि जाणारच; पण पोष्टमननं मासिक आणून दिल्यांनं तिनं तें घेऊन लीलेची खोली गांठली. कारण, लीलेचा हट्ट म्हणून म्हणा, अगर सर्वानाच तिचं कौतुक वाटे म्हणून म्हणा, घरांत येणारं कसलंहि नवं पुस्तक तिनं प्रथम वाचावं हा प्रघातच पडला होता. अल्लड हृदयाला असल्या क्षुल्लक वाटणाऱ्या हट्टांची फार आवड असते; आणि प्रेमातिशयानं तिचे हट्ट सर्वजण पुरवीतहि ! वहिनीनं लीलेच्या टेबलावर तो अंक टाकला आणि तिच्या आटोपशीर गृहरचनेकडे गुणग्राहकतेनं पहात ती बाहेर पडणार, तोंच—

“ इन्श ऽ नको गडे ! अंऽऽ हें काय ? ”

“ सप्रेम भेट ! ”

या अस्पष्ट संवादानं चकित होऊन वहिनीनं सभोंवतीं पाहिलं. पाहतां पाहतां बाजूच्या आरशांत ओझरतं दिसलेलं दोन अनुरक्त मुखांचं संमीलन वहिनीला किती चित्ताकर्षक वाटलं ! समाधान चित्तानं जिना उतरीत असतां, समोरून पळत येणाऱ्या लीलेनं वाटेंतच तिला हातांतीळ कादंबरी दाखवीत विचारलं,

“ पाहिलीस माझी भेट ? ”

लीलेचा ओला गाल पदरानं पुशीत वहिनी प्रेमभरानं बोलली,

“ पाहिली बरं ! ”

मुखपृष्ठ (रसग्रहण)

सुप्रसिद्ध आंग्ल चित्रकार F. Dicksee यांच्या The Dawn या चित्रावरून नवयुग चित्रपट लि.चे कलादिग्दर्शक श्री. वाटेगांवकर यांनी ही कल्पना घेतली आहे. भारतीय संस्कृतीची आभरणं चढवण्यापेक्षां फारसा बदल त्यांनीं यांत केला नसला, तरी मूळ तिरंगी चित्रांतील भाव एकाच रंगांत हुबेहुब प्रकट करण्याचा त्यांच्या कुंचल्याचा विलास विलोभनीय आहे.

चित्र पाहतांच प्रथम दोन प्रतिमा मनावर बिंबतात. पहिली क्षितिजावर उभी असलेली रूपसंपन्न नवतरुणी आणि दुसरी तिकडे पाठ करून पायध्याशीं वाट चालूं पाहणाऱा एक वयस्क मनुष्य !

परंतु येवढाच एक विरोध त्यांत नाही. चित्रकारानं त्यांच्या पार्श्वभूमीहि विरोधी आणि उठावदार केल्या आहेत. उषःकालीन तेजोवलयं आकाशांत पसरत असल्याच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रीची रूपसंपदा, तर निरास पावणाऱ्या अंधकाराच्या पार्श्वभूमीवर पुरुषाची रांकट छाया अस्पष्टशी दाखवली आहे. हे ध्यानीं घेणाऱ्यांच्या आतां लक्षांत येईल, कीं क्षितिजावरील कन्यका ही केवळ

कोंवळीं किरणें

एक साधी स्त्री नसून, कोंवळ्या किरणांची ती प्रतीक आहे, आणि तो छायापुरुष तिमिराचा प्रतीक आहे.

आणि हें मनावर ठसवण्यासाठीं चित्रकारानं सामान्यतः पुढील खुब्यांचा अवलंब केला आहे. प्रथम स्त्रीची प्रतिमा पहा. नव-तारुण्याचा उन्माद तिच्या नसांनसांतून कसा ओसंडतो आहे. टपोऱ्या डोळ्यांतील ती निर्भयता, मोकळ्या मुकुलांचा तो स्वछंदी-पणा, वाऱ्यावर पदर सोडण्यांतील तो अल्लडपणा, पण उरोजावरच तो दक्षतेनं सांवरण्यांतील ती शालीनता यांनीं तिच्या अंतःकरणावर प्रकाश टाकला आहे; तर तिची कायाकांति झांकू पाहाणाऱ्या वस्त्राआडूनहि उठून दिसणाऱ्या परिपुष्ट यौवनसूचक अवयवांनीं तिच्या निरामय सौंदर्याचा कलापूर्ण आविष्कारच केला आहे. तात्पर्य, कोंवळ्या किरणांची सारी भुलावणच जणुं तिच्या प्रतिमेंत द्रवली आहे.

उलट तो छायापुरुष आयुष्याच्या अनुभवांनीं विटलेला दिसतो. हताशपणें त्यानं आपले हात उरावर धरले आहेत आणि गळलेल्या गात्रांनीं किती अधाशीपणें त्यानं आपलीं वस्त्रं सांवरलीं आहेत. दिवसभराच्या श्रमांनीं आलेली आणि अंधेऱ्या रात्रीं द्विगुणित झालेली निराशाच जणुं पहाटेच्या कोंवळ्या किरणांच्या दर्शनानं दिपून कुठं तरी नाहीशी होत आहे. परंतु असं करतांनाहि पुनःप्रत्य-याच्या प्रतीतीनं तो दैवहत पुरुष एकच विचार मनांत बाळगीत असेल—नवयुगांत आज पदक्षेप करणारे जीव किती भाग्याचे म्हटले पाहिजेत नाहीं ? हाच विचार मूळ चित्राखालीं ठळक इंग्रजी अक्षरांत छापला आहे,

“Bliss was it in that dawn to be alive !”

